

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Ledán M. István
A hegyi beszéd antitézisei homiletikai megközelítésben 307

Miklós Dániel
Robert C. Dexter 1940-es látogatása Erdélyben és Magyarországon 338

Pál János
A kommunista hatalom szolgálatában. Sebe Ferenc lelkész és
előadó-tanácsos ügynöki tevékenysége..... 358

Berki Tímea
„Jakata prikulics”. Anekdoták és Brassai Sámuel-biográfiák 378

VARIA

Koppándi Botond
Vallásszabadság Isten igéjének mérlegén 396

KÖNYVSZEMLE

Czire Szabolcs
Henry David THOREAU: *A gyaloglásról*. Fordította NÁDASDY Ádám
(Budapest: Open Books, 2023), 108 pp. 401

Rezi Elek
TÓDOR Csaba: *Egy kapcsolati teológia lehetőségei* (Kolozsvár: Kolozsvári
Protestáns Teológiai Intézet, 2024), 325 pp. 408

Kivonatok 411

TANULMÁNYOK

Ledán M. István¹

A hegyi beszéd antitézisei homiletikai megközelítésben

1. Bevezető gondolatok

Máté evangéliumának öt nagy beszédegysége (hegyi beszéd, 5–7. fejezetek, példázatok, 13. fejj., tanítványság, 10. fejj., gyülekezeti rendtartás, 18. fejj., eszkatológiai beszédek, 24–25. fejj.) úgy mutatja be Jézust mint a tanítványok és nép tanítóját. Mindenik beszédegység azzal zárul, hogy „amikor Jézus befejezte mindezeket a beszédeket”. Ez azt hangsúlyozza, hogy az új Mózes, a nép új tanítója beszél² (vö. Jézus tíz csodát tesz az evangéliumban, akárcsak Mózes Egyiptomban). Figyelemre méltó az is, hogy a legnagyobb beszéd az evangélium elején hangzik el, egy hegyen (vö. Sínai-hegy), és ebben találjuk a summáját annak, amit a tanítványoknak tanítaniuk kell minden népnek, és amire Jézus szintén egy hegyen (talán ugyanazon, melyen elhangzott az első tanítás, Mt 28,16) ad parancsot.³ Hogy Jézus Izrael új és egyben meghaladhatatlan tanítója, kidomborodik a hegyi beszéd ellentétpárjaiból is: *hallottátok... én pedig azt mondom nektek*. Mind az öt nagyobb beszédegység úgy mutatja be Jézust mint akinek a tanításában Isten elévülhetetlen akarata kerül kijelentésre.⁴ Nem kizárt, hogy

¹ Ledán M. István (Sepsiszentgyörgy, 1975) a Debreceni Református Hittudományi Egyetem (DRHE) Újszövetségi Tanszékének adjunktusa. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben folytatott teológiai tanulmányokat (1995–2000). Doktori fokozatot 2020-ban szerzett a DRHE-en. Disszertációjának címe: *A halál mint álom. Az újszövetségi álm-eszkatológia az ógörög sírfeliratok tükrében*. Kutatási területe: az újszövetségi eszkatológia, különösen az ógörög és részben az ókori latin sírfeliratok tükrében, valamint az Újszövetség hellenisztikus motívumainak vizsgálata.

² Udo SCHNELLE, *Theology of The New Testament* (Grand Rapids: Baker Publ., 2009), 437.

³ SCHNELLE, *Theology of The New Testament*, 438.

⁴ SCHNELLE, *Theology of The New Testament*, 439.

Máténak az öt beszédegységgel az lehetett a célja, hogy Mózes öt könyvéhez hasonlatosan egy „keresztény pentateuchoszt” kínáljon a közösségnek.

Az *Antitézisek* elnevezés feltehetően Markióntól származik, aki ezt a címet adta művének, utalva arra, hogy itt Jézus mintegy feloldja a törvényt, ezért ezek a logionok eredeti jézusi mondásoknak tekintendők, míg a törvény magyarázatának bevezetője (Mt 5,17–20) már zsidó hamisítás.⁵ Természetesen az *Antitézisek* nem a Tóra hatályon kívül helyezését célozta meg, még csak nem is egy új törvénykönyv, hanem a törvény egy új és más interpretációja.⁶ Igaz ez annak ellenére, hogy pl. a válás kérdésében Jézus gyakorlatilag felülírja a mózesi rendelkezést. Ám ezt voltaképpen a Tóra „eredeti szellemében” teszi, ti. Jézusnak az volt a meggyőződése, hogy, amit Isten egybekötött, azt ember ne válassza el (vö. 1Móz 2,24, Mt 19,4–6). Feltűnő, hogy az *Antitézisek*ben nem jelenik meg pl. a lopás vagy a szülők tiszteletének a kérdése, ahogyan a nagy klasszikus vallási-etikai problémák sem, mint pl. a bálványimádás vagy a homoszexualitás (a paráználkodással kapcsolatban),⁷ aminek az lehet a magyarázata, hogy az *Antitézisek* nem „kifelé”, hanem „befele” beszél, azaz kimondottan a gyülekezeti/közösségi életre nézve kíván eligazítást adni. Az *Antitézisek* azt várja el olvasójától, hogy bejárja a testvéri szeretettől, a hitvesi hűségen át, az ellenség szeretetéig elvezető utat.⁸

Jelen tanulmány az *Antitézisek* „homiletikai olvasatára” fókuszál. Exegetikai kérdések csupán elvétve és mintegy „bújtatva” kerülnek elő, ám minden homiletikai döntés mögött exegetikai megfontolások állnak.

2. Az első antitézis: jézusi megoldás az agresszióra (Mt 5,21–26)

Ha híradót vagy krimisorozatot nézünk, az lehet az érzésünk, hogy az emberek állandóan öldösis egymást. Ám az igazság az, hogy egy kisebb-nagyobb közösségben generációk élhetik le úgy az életüket, hogy nem történik gyilkosság; egy rendőr hosszú évtizedeket tölthet el a szolgálatban úgy, hogy soha nem találkozik gyilkossági esettel. Ma már sokkal többen halnak meg balesetben, mint háborúban vagy gyilkosság áldozatként. A gyilkos ritka madár. A legtöbb embernek meg sem fordul a fejében, hogy úgy kellene megoldani egy problémát,

⁵ KÓKAI-NAGY Viktor, *Hegyi beszéd* (Budapest: KRE HTK Doktori Iskola – L'Harmattan Kiadó, 2007), 146.

⁶ KÓKAI-NAGY Viktor, *Hegyi beszéd*, 154.

⁷ KÓKAI-NAGY Viktor, *Hegyi beszéd*, 148.

⁸ Vö. KÓKAI-NAGY Viktor, *Hegyi beszéd*, 159.

hogy megöljük a másikat. Nem töltünk álmatlan éjszakákat annak tervezésével, hogy hogyan lehetne kitekerni valakinek (szomszédnak, testvérnek vagy akár az ellenségünknek) a nyakát. Ez persze nem jelenti azt, hogy ma született bárányok lennénk. Állítólag a legtöbb ember képes a gyilkosságra: az is, aki azt gondolja magáról, hogy a légynek se ártana. A hirtelen harag, a hirtelen felindulás elveheti az eszünket. De a hirtelen harag olyan, mint a szalmaláng. Egy pillanat, és már el is lobban. Hirtelen fellobbanásainkból elvétele és ritkán lesz gyilkosság. Néha megpillantjuk egymás szemében a gyilkos indulatot – így is nevezzük: gyilkos tekintet –, de szerencsére a szemünkkel nem tudunk ölni. Egy szó mint száz: a mindennapokban, az átlagemberek életében, mint amilyenek mi is vagyunk, nem a gyilkosság, az emberölés jelenti az igazán súlyos problémát. A „ne ölj” parancsolat az egyetlen a tíz közül, amit a legtöbb embernek élete végéig sikerül betartania. Sokkal több gondunk akad a többi kilenccel: ne legyen más istened, ne káromkodj, ne dolgozz a nyugalom napján, ne törj házasságot, ne lopj, stb. Egy kicsit akár ki is húzhatnánk most magunkat, és azt mondhatnánk: a tízből legalább egyet az emberek többsége, mi is, betartunk. Tisztán matematikailag nézve ez persze nem sok, de ha azt nézzük, hogy a „ne ölj” megszegése okozza a legnagyobb, a vissza nem csinálható, a jóvá nem tehető kárt az embertársnak, még azt is mondhatnánk: a legsúlyosabb parancsot mégiscsak sikerül – legalábbis eleddig sikerült – betartanunk.

És akkor jön Jézus és azt mondja: a harag (nem a hirtelen felindulás, hanem az állandó, a táplált harag) és az embertárs becsmérése, vagyis az agresszió, az agresszív viselkedés egy kalap alá vehető a gyilkossággal. Vagy mégse egészen ezt mondja? Figyelmesebb olvasatban kiderül: egyetlen szó sincs az ígében arról, hogy aki haragot táplál a szívében embertársa iránt, az gyilkos lenne. Arról sem beszél Jézus, hogy aki becsmérő szavakkal sérteget, az valójában gyilkosságot követ el. Veszélyes is lenne ilyesmit mondani: ha gyilkosnak nevezzük a haragvó, másokat sértegető embert, akkor minek nevezzük a gyilkost magát? Nem tanácsos farkast kiáltani ott, ahol nincs farkas. A dolgokat jó precízen, a nevükön nevezni, különben zavar támad a fejünkben. Szóval, a haragvó, sértegető ember nem gyilkos. Tegyük gyorsan hozzá: Istennek hála! Mert ha az lenne, mi mind régen halottak lennénk. De akkor miről beszél Jézus? Azt mondja: a haragot tápláló, a másokat sértegető ember ugyanolyan vagy hasonló büntetést érdemel, mint a gyilkos: méltó arra, hogy elítéljék, egészen pontosan méltó a halálos ítéletre, és méltó a pokol a tüzére. Ez nyilvánvaló túlzás! És itt Jézus szándékosan túloz. A célja pedig ezzel a túlzással az, hogy felkapd a fejed, elgondolkozz, és megértsél valamit, aminek az életed minőségéhez van köze. Az életminőségről sok szó esik mostanában. Tudjuk, hogy az ember sok mindent kibír. De messze

nem annyit, mint például a baktériumok vagy a moszatok. Az ember nem bírja a szélsőséges állapotokat. Nem bírja sokáig a mélyben, és nem bírja sokáig a magasban. A föld felszínétől számítva kb. 3000 méter az a sáv, ahol az ember élni tud. De a cél nem az, hogy mi valahogy életben maradjunk, kibírjuk, túléljük, hanem az, hogy jó életünk legyen. Kell ehhez étel, ital, ruházat, napfény, és kell ehhez közösség, család, kellenek ehhez társak. Egyedül, magányosan, elszigetelve nem működünk jól. Előbb-utóbb, mintha túl magasban vagy túl mélyen él-nénk: összeomlunk. Nekünk úgy kell a biztonság, a törődés, a megértés és elfo-gadás, mondjuk ki a nagy szót: nekünk úgy kell a szeretet, mint egy falat kenyér. Sőt, jobban is, mint a falat kenyér.

Azt mondja Jézus: tudjátok, hallottátok, hogy meg van írva „ne ölj”. *Én pedig azt mondom nektek... én valami mást, többet, fontosabbat mondom nektek.* Mint-ha azt mondaná: az, hogy ti nem öldösitek naponként halomra egymást, messze nem elég a jó élethez. A mindennapokban nem az emberölés jelenti a nagy prob-lémát. Láttuk, hogy a gyilkosság egészen ritka dolog. Az agresszió viszont már mindennapos. Mintha azt mondaná Jézus: foglalkozzunk inkább azzal, foglal-kozzunk többet azzal, ami mindannyiunkat érint, amivel nap mint nap szembe-találkozunk; találjunk megoldást arra, ami csakugyan megkeseríti a mindennap-jainkat és megrontja az életünket. Egyszóval: foglalkozzunk az agresszióval, mert ennek vagyunk az okozói és elszenvedői, családon és gyülekezeten belül, mond-hatni folyamatosan. Figyeljük meg, hogy Jézus végig testvérekről beszél. *Ha ha-ragszol a te testvéredre... ha azt mondod testvérednek: bolond.* Szóval, nekünk most nem általában az agresszív viselkedéssel kell foglalkoznunk, nem azzal, hogy mennyire durvák és erőszakosak (mondjuk ki egyenesen: mennyire parasz-tok) tudunk lenni egymással a közlekedésben, mennyire agresszív orvos a pá-ciensével, páciens az orvosával, eladó a kuncsafttal, kuncsaft az eladóval, és sorolhatnánk – nekünk a családon, a gyülekezeten belüli erőszakra, egy-egy kö-zösségen belüli erőszakra érdemes most figyelni. Ez az, amiről nem beszé-lünk, ez az, amit a szőnyeg alá söprünk, ez az, amiről nem szólnak a híradók, ta-lán még a pletyka sem, és ez az, amibe szép lassan tönkremegyünk. Sarkosabban fogalmazva: ez az, ami lassan, de biztosan megöl.

Az agresszióknak két fajtája van: a tetteges (a fizikai) erőszak, és a sunyi, alat-tomos, passzívnak nevezett erőszak. Jézus ebben az igében mindkettőről beszél. Amikor mi agresszióról, erőszakról hallunk, így vagy úgy tettegességre szok-tunk gondolni: az olyan esetekre, amikor az embert, akár veréssel, akár durva szavakkal, rendszeresen bántják, terrorizálják, fenyegetik. Túl sok ember él bán-talmazó kapcsolatban, túl sok gyereket terrorizálnak az iskolákban; néha taná-rok, többször az iskolatársak. Túl gyakran hangzanak el azok a szavak, amiket

Jézus példaként említ az igében: *ráka és bolond*. Mindkettő ugyanazt jelenti: üresfejű, haszontalan, hülye, idióta, és lehetne még ragozni.⁹ Mindnek az az üzenete, hogy értéktelen és fölösleges vagy, jobb hely lenne a világ nélkül. Ugyanezt gondolja a gyilkos is az áldozatáról. Ábel nélkül – gondolja Káin – elviselhetőbb lenne a világ. Ábel nélkül sokkal jobban érezném magam a bőrömben. Ezért mondja a Talmud, hogy aki gyűlöli felebarátját (és persze ki is mutatja a gyűlöletét), az azok közé számítandó, akik a vérét ontják.¹⁰ És ezért mondja János apostol, hogy aki gyűlöli a testvérét, az embergyilkos (1Jn 3,15). Persze nem a szó szoros értelmében gyilkos, hiszen nem öli meg az áldozatát. Nem, viszont elveszi az életkedvét. Mi pedig láttuk, hogy az ember nem pusztán csak életben akar maradni, nem túlélni akar, hanem jól élni. A bántalmazott, terror alatt tartott embertől éppen ezt veszik el: a jó életet, az életminőséget. Mi a helyzet a bántalmazóval? Nos, neki sem fenéig tejföl az élete. Másképpen, de ő is áldozat. Minden bántalmazott, megfélemlített házas- vagy élettárs, minden zaklatott gyermek egy időzített bomba. Az agresszorok a sok bántással, megfélemlítéssel, zaklatással, durvasággal szép lassan bombát szerelnek össze. És ez a bomba a közvetlen közelükben van, és nem tudni, hogy mikor robban fel. Túl sok tragédia történt már ahhoz, hogy szégyenből vagy bármi más okból szőnyeg alá seprjük, agyonhallgassuk az agressziót.

Azt mondtam az előbb, hogy túl sok ember él bántalmazó kapcsolatban. Túl sok felnőttet és gyermeket tartanak fizikai és lelki terror alatt. Ez igaz. Ám a mindennapokban az erőszaknak leginkább a sunyi, alattomos formájával találkozunk. Ezt hívják passzív erőszaknak. A mindennapokban ezzel a zugtaplósággal gyűlik meg a bajunk. Ettől leszünk megkeseredettek, ingerlékenyek, frusztráltak. Ettől veszti el az élet az ívét. Passzív erőszak pl. az, amikor makacsul hallgatunk, nem szólunk a másikhöz, vagy levegőnek nézzük. Nem csattan el pofon, egyetlen sértő szó sem hangzik el, de ez a makacs némaság mindennél hangosabban üzeni: te számomra nem létezel. Nem látlak, *tehát* nem vagy! Ezt a passzív erőszakot alkalmazzuk akkor is, amikor szavainkban egyszerre van méz és epe. Azt mondja pl. a barátnő a barátnőjének: *szép a ruhád vagy szép a frizurád, ilyet hordtam én is húsz évvel ezelőtt*. Bókolok ugyan, de a bókban méreg van. Vagy azt mondja a barát a barátjának: *jó neked!* Milyen ártalmatlan mondatnak tűnik, de valójában azt jelenti: a sikereidet, mindazt, amitől jó neked, nem érdemled meg, az neked nem jár, az *nekem* járna. Passzív erőszak az is, amikor rendszere-

⁹ Ulrich Luz, *Matthew 1-7: A commentary on Matthew 1-7* (Minneapolis: Fortress Press, 2007), 235.

¹⁰ Luz, *Matthew 1-7*, 236.

sen viccet csinálunk olyan dologból, amiről tudjuk, hogy érzékenyen érinti a másikat. És ezt mindig társaságban tesszük. Pl. tudjuk, hogy egy nőnek vagy férfinak problémája az, hogy nem talált társat, ezért aztán kisebb-nagyobb társaságban folyton azzal piszkáljuk, hogy *na nem mentél még férjhez / nem nősültél meg?* Ha megbántódik – és az a cél, hogy megbántódjon – azt mondjuk: *ugyan, csak vicceltem. Legyen már egy kis humorérzéked!* Azt mondja a Talmud, hogy ha valaki olyat mond társaságban, hogy felebarátja elsápad, az olyan, mintha vért ontana. Mi pedig túl gyakran mondunk olyan dolgokat, amitől elsápad a házastárs, elsápad a vérszerinti vagy a hitben testvér. Túl gyakran piszkáljuk, bosszantjuk, ingereljük, hecceljük egymást: hallgatással, bókba csomagolt epés megjegyzésekkel, rossz viccekkel. Erről a passzív erőszakról mondja Pál a galatáknak: *ha egymást marjátok és faljátok, vigyázatok, hogy egymást fel ne emésszétek.*

Örömünk telne vajon abban, hogy szép csendesen megesszük egymás életét? Valójában nem. A passzív erőszak nem jó sem annak, aki okozza, sem annak, aki elszenvedi. De akkor miért csináljuk? És miért éppen a családban? Miért éppen a gyülekezeti közösségben? Azt gondolhatnánk, azért tesszük, mert a másik ember így vagy úgy, ezért vagy azért szálka, ha nem éppen gerenda a szemünkben. A probléma – és ez egy ősrégi téves gondolat – a másik ember. Már Káin is így gondolta. Az igazság viszont az, hogy én magam vagyok a probléma. Azért vagyok agresszív, azért bántok, azért piszkálódok, azért morgok és harapok, mert velem van a gond. Erről elmesélek egy régi történetet. Egy ízben Simon ben Eleázár rabbi éppen tanítója házából jött, eltelve felemelő érzésekkel. Kiváltságosnak érezte magát, hogy művelődhet, és egyre jobban elmélyülhet a szent tudományban. Szembejött vele egy előnytelen külsejű ember, aki tiszteletudóan köszöntötte, de a rabbi nem viszonzta a köszöntést, hanem beszólt neki: *te ráka, hogy te milyen ronda vagy! Mindenki ilyen ronda a városodban?* Az ember csendesen így válaszolt: *azt nem tudom, de menj és mond el a Teremtőnek, hogy milyen rondaságot teremtett.*¹¹ Miért érezte vajon szükségét ez az állítólag művelt rabbi annak, hogy megszégyenítsen egy járókelőt? Miért nem fért el tőle? Mert tele volt a lelke nyugtalansággal, nehezteléssel, békétlenséggel. Mert úgy érezte: a világ egy elbaltázott hely, ahol az ember nem őrizheti meg a szívében a felemelő érzéseket. Nos, igen: ha bántok, piszkálódok, morgok és harapok, én magam vagyok a probléma. Lehet, hogy elégedetlen vagyok. Lehet, hogy irigy. Az is lehet, hogy túlságosan anyagiassá váltam. Nem véletlen, hogy Jézus egyik példája ebben az igeszakaszban éppen egy peres ügy. Egyik testvér bíróság elé

¹¹ William BARCLAY, *The Gospel of Matthew* (Edinburgh: Saint Andrew Press, 2001), 161.

hurcolja a másikat, mert az tartozik neki, és esze ágában sincs megadni a tartozást. Nem lehetséges, hogy miközben úgy érzem, hogy mindenki tartozik nekem, férjem, feleségem, gyermekeim, szüleim, maga Isten is, én vagyok az adós? Én vagyok az, aki tartozom? Nem lehet, hogy azért fortyanok fel állandóan, azért piszkálódok, azért vagyok pokróc, mert elégedetlen, irigy vagy anyagias vagyok? Az okokat, Isten előtti szívós önvizsgálattal, csak én magam deríthetem ki. És erre kiváló alkalom egy-egy istentisztelet. *Ha az ajándékokat az oltárra viszed* – mondja Jézus –, *és ott eszedbe jut, hogy a testvérenek panasza van rád, hagyd ott az ajándékokat az oltár előtt, és engesztelődj előbb ki a testvéreddel.* Hol másutt juthatna az ember eszébe, hogy megbántotta testvérét, ha nem éppen az oltárnál, ahol egy ártatlan állatot lát elvérezni? Ha valahol, hát ott értheti meg, hogy nem ő az áldozat, ahogyan eddig esetleg gondolta, hanem a másik ember. Egy-egy istentiszteleti alkalmon érthetjük mi meg azt, hogy a probléma én vagyok. Nem a másikkal kell nekem foglalkoznom, nem a másiknak kell megváltoznia, szebbnek, okosabbnak, rokonszenvesebbnek, szerethetőbbnek lennie, hanem nekem kell békülékenyebbnek, elfogadóbbnak, megelégedettebbnek, hálásabbnak lennem.

Képzeljük el egy pillanatra, hogy a gyülekezetünkben, valahányszor megorolunk egymásra, valahányszor marjuk és faljuk egymást – miként ez testvérek között, és éppen a testvérek között előfordul –, mi mind azt mondjuk: én vagyok a probléma. Magamba szállok, és megpróbálok utánamenni annak, hogy miért érzem szükségét a bántásnak, a sértegetésnek, a piszkálódásnak. A káini utat, hogy a másik ember, a testvér a probléma, már próbáltuk. Adjunk egy esélyt a jézusi útnak!

3. Második antitézis: jézusi megoldás a paráznaságra (Mt 5,27–30)

Ha most végeznénk egy gyors véleménykutatást arról, hogy kikre vonatkozik a tízparancsolatból a *ne törj házasságot* / *ne paráználkodj* parancsolat, a férfiakra vagy a nőkre, az derülne ki, hogy természetesen mindkét nemre vonatkozik. Egyedül nehéz paráználkodni. A felolvasott igében viszont mintha kizárólag férfiakról lenne szó. Mintha Jézus szerint a *ne paráználkodj* kizárólag csak férfiakra vonatkozna. Férfiakról olvasunk, akik szívükben paráznaságot követnek el azzal, hogy kívánsággal néznek egy nőre. Nincs szó arról, hogy egy nő néz(het)-ne kívánsággal egy férfira. Mintha Jézus szerint az lenne a probléma, hogy a *férfiak* – és csak férfiak! – kívánsággal, vagy ahogy Károli fordít: *gonosz kívánsággal* néznek a nőkre. Ez azt jelentené, hogy a férfiak hajlamosabbak a házasságtörésre? Azt jelentené, hogy a nőknek ez kevésbé lenne kísértésük?

Nos, Jézus korában nem voltak statisztikák, ma viszont vannak, és ezekből kiderül, hogy valóban a férfiak követnek el gyakrabban házasságtörést. A statisztikák szerint a nők tizenöt, a férfiak huszonhét százaléka csalja meg élete során a házastársát. Persze könnyen lehet, hogy a megkérdezett férfiak közül hengegésből többen „vallottak be” házasságtörést, mint ahányan csakugyan elkövették, és a megkérdezett nők közül szégyenből kevesebben vallották be a megcsalást, mint ahányan valóban elkövették. Mindez könnyen lehet, de akkor is elgondolkodtató, hogy a férfi házasságtörők száma szinte a duplája a női házasságtörőknek. A statisztikákból az is kiderül, hogy míg a férfiak fiatalabb korban, huszon- és harmincévesen hajlamosabbak megcsalni a házastársukat, addig a nők idősebb korban, ötven-, sőt hatvanévesen hajlanak a házasságtörésre. Vannak hát különbségek férfiak és nők között, de az előbbiekből az is kiderült, hogy a paráznaág nem egy tipikusan férfibűn. Inkább arról van szó, amit úgy szoktunk megfogalmazni, hogy *alkalom szűli a tolvajt*, vagyis a férfiaknak nagyobb – még mindig! – a mozgásterük: több lehetőségük adódik a házasságtörésre. Ez Jézus korában még inkább így volt. Tegyük ehhez hozzá azt is, hogy Jézusnak sokkal több férfi tanítványa volt, mint nő. Egy-egy alkalommal – a hegyi beszéd során is – sokkal több férfi lehetett jelen, mint nő. Ezért beszél Jézus úgy, mintha kizárólag csak férfiakra vonatkozna a *ne paráználgodj* parancsolat. Egy mai átlagos erdélyi istentiszteleten, ahol sokkal több a nő, mint a férfi, vagy egy nőszövetségi konferencián, ez az ige így hangzana el: *ha valaki kívánsággal tekint egy férfira, már paráznaságot követett el vele a szívében*. Jézus mindig azokat szólítja meg, akik jelen vannak. Jézus mindig a konkrét problémára tapint és mutat rá. Arra, amivel küszködünk. Arra, ami sebeket okoz a kapcsolatainkban. Fiatal férfiakat és öregedő nőket, öregedő férfiakat és fiatal nőket szólít meg, mindenkit, akinek így vagy úgy, többé vagy kevésbé kísértése vagy kísértése *lesz* a paráznaság.

Azt mondja Jézus, hogy férfi és nő kapcsolatában a problémát az jelenti, hogy kívánsággal, gonosz kívánsággal tekintünk egymásra. Érdemes felfigyelni arra, hogy Jézus itt nem kizárólag férjes asszonyokról, feleségekről beszél, hanem nőkről, és nem kizárólag nős férfiokról, hanem általában férfiokról.¹² Mintha azt mondaná: nők és férfiak kapcsolata azzal romlik el, azzal fut zátonyra, hogy (gonosz) kívánsággal nézünk egymásra. A tizedik parancsolat azzal kezdődik, hogy *ne kívánd felebarátod feleségét*. És mivel folytatódik? Ne kívánd felebarátod rabszolgáját, ökrét, szamarát, és *semmit*, ami a felebarátodé. Furcsa lista ez! Ma ezt így mondanánk: ne kívánd felebarátod feleségét, gépeit, autóját, és semmilyen más értéktárgyat! Mégis hogyan lehet egy kalap alá venni feleséget, ökröt, sza-

¹² Contra Luz, *Matthew* 1-7, 244.

marat, háztartási és egyéb gépet, vagy autót? Nézhetek én úgy a házastársamra, ahogyan mondjuk az autómra nézek? Vagy az lenne mégis a jó, hogy úgy néznék? Merthogy az autómat, főleg, ha új, rendszeresen karban tartom, vigyázok rá, és kétségbeesem, ha csak egy karcolást is látok rajta. Vajon hány feleség mondhatná: bárcsak úgy pátyolgatna engem is a férjem, mint az autóját! És hány férj mondhatná: bárcsak annyit foglalkozna velem is a feleségem, mint a ruhatárával vagy a kencéivel! *Ne kívánd felebarátod feleségét, ökrét, szamarát...* Tényleg nincs különbség egy vagyontárgy és a házastárs között? Éppúgy arra szolgálna, hogy felvágjak, hencegjek, „reprezentáljak” vele, ahogyan az ékszereimmel, ruháimmal, egyéb vagyontárgyaimmal teszem? A beszédünk – mint Pétert a főpap udvarában – elárul bennünket. Székelyföldön az idősebbek még mindig úgy mondják, hogy a férfi *megveszi* a feleségét. Ahogyan az ökröt, szamarat, autót szokás. Mi meg *elvesszük* a nőket. Ahogyan a megkívánt tárgyakat szokás. Meglátom, megkívánom, el- vagy megveszem, és aztán birtoklom. De ha a másik embert, feleséget vagy férjet a birtokomnak, a tulajdonomnak tekintem, aki (vagy inkább *ami*) úgy tartozik hozzám, ahogyan a vagyontárgyaim, ne várjak túl sok jót a házasságtól! A rómaiaknak volt egy közmondásuk: *ahány rabszolgád van, annyi ellenséged*. De mégis mire számítottak, ha tárgyként, beszélő gépként kezeltek egy embert? Mégis mire számíthat az a férfi és nő, az a férj vagy feleség, aki egy tárgyat lát a másikban? Csakugyan húsz-, harminc-, ötvenévnnyi boldogságra számít?

Amikor azt mondja Jézus, hogy aki kívánsággal/vággyal tekint egy asszonyra (és tegyük hozzá: egy férfira), paráználkodott a szívében, persze mindenk előtt arra gondol, hogy a más asszonyára, a más férjére nem szabad kívánsággal tekinteni. De nemcsak erre! A saját feleségünkre/férjünkre sem szabad kívánsággal tekinteni. Vagyis nem nézhetünk úgy a házastársunkra vagy leendő házastársunkra, mint egy használati cikkre, mintha valamilyen áru vagy tárgy lenne, amin – ha lejár a garanciája – túlados. Nagy csalódások származnak abból, hogy úgy tekintek feleségemre vagy férjemre, mint aki arra való, hogy kielégítse az igényeimet, arra való, hogy boldoggá tegyen, arra való, hogy ha éhes vagyok, csillapítsa az étvágyam. Keplernek, a híres csillagásznak rosszul sikerült az első házassága. Ezért aztán, mielőtt másodszor is megnősült volna, arra gondolt, hogy jobban megtervezi a dolgot. Vett egy papírlapot és felírta rá minden olyan nőismerőset, aki szóba jöhetett. Aztán mindenik nő mellé odaírta azok rossz és jó tulajdonságait. Végül azt a nőt választotta, akinek a legkevesebb rossz, és a legtöbb jó tulajdonsága volt. Ezt a nőt megkérte, a nő hozzámment – de ez a második házasság az elsőnél is rosszabbra sikeredett. Hol rontotta el Kepler? Hogy a saját maga jó és rossz tulajdonságait nem vetette papírra? Persze, ez is hiba volt. De

igazából abban tévedett, hogy a házasságot cserekereskedelemnek, afféle üzletnek gondolta. Csakhogy a házasság nem üzlet, nem szerződés, hanem kapcsolat. A kapcsolat örömről szól. Arról, hogy mi, férfiak és nők nem csupán összejövünk, összebútorozunk, hanem elköteleződünk egymás iránt, és egy életen át együtt utazunk. Az elköteleződés azt jelenti, hogy nem alázom meg a társamat azzal, hogy csak egy évig kell, csak az ágyban kell, csak a mosogató mellé kell, szakácsnak kell, két lábon járó pénzautomatának kell... Ha kívánsággal, és csak kívánsággal tekintek a házastársamra, akkor egy terméket látok benne. Fogyasztom, ahogy az ételt vagy egyéb árut szokás, és ha már nem elégíti ki az igényeimet, akkor kiszállok.

Aki kívánsággal tekint egy asszonyra, már paráznaságot követett el vele szívében. Ez nem azt jelenti, hogy mindenki húzza összebb magát, mert nincs olyan ember, aki ne fantáziált volna, vagy ne álmodott volna a házasságtörésről. Pláne nem jelenti azt, hogy egy kalap alá vehető a fantázia (vagy egy pajzán gondolat) a tettel magával. Azt jelenti, hogy a *szívre oda kell figyelni*. Mert azzal lát jól vagy éppen rosszul az ember. Szóval, fontos és lényeges az, ahogyan gondolkodunk egymásról: férfiak a nőkről és nők a férfiakról. Amit Jézus mond, így is lehet fordítani: ha valaki úgy néz egy asszonyra vagy férfira, hogy az *megkívánnak*, azaz portékának érzi magát, az paráznaságot követett el a szívében. Az megtörte, lealacsonyította a házasságot. Megtört, összetört valamit, amit Isten szépnek, csodálatosnak, izgalmasnak képzelt el. A Példabeszédek könyvében olvassuk: *ez a három dolog csodálatos előttem, sőt négy dolgot nem értek: a sasnak az útját az égen, a kígyó útját a kősziklán, a hajó útját a mély tengeren, és a férfi útját a nővel.* A birtoklásban, egy másik ember lealacsonyításában (márpedig lealacsonyítom, ha használati cikket látok benne) azonban semmi csodálatos nincs; semmi szép, semmi boldogító, semmi, ami egy kicsit is hasonlítana a sas útjához az égen, vagy a vitorlás útjához a mély tengeren.

Kifejező szó a házasságtörés. Összetör az ember olyasmit, amit jónak, szépnek, csodálatosnak, izgalmasnak talál? Nyilván nem. Azért törne az ember házasságot, mert unalmasnak, rossznak, rémesnek találja? Igazuk lenne azoknak, akik azt gondolják, hogy az ember magára erőltette a párkapcsolatot, holott természet szerint nem képes rá? Csakugyan, miért tör házasságot az ember? Mert elhanyagoltnak, nem szeretettnek érzi magát? Mert bántalmazó kapcsolatban él? Olykor ezért. A legtöbb ember mégis egy működő házasságot tör meg, ami boldog is lehetne. Elront valamit, ami alapvetően jó. Miért? Nos azért, amiért a gyermek szétszedi a játékát: unalomból és kíváncsiságból. A legtöbb ember azért tör házasságot, mert újdonságra (kalandra) vágyik. Vagy kétségbeesésből, hogy elmúlik az élet, és ő még nem is élt igazán.

Szoktuk mondani: *hűséget esküdtem, nem vakságot*, vagy: *mindent a szemnek, semmit a kéznek!* És mit mond Jézus? Semmit a szemnek és semmit a kéznek. Ha a jobb szemed botránkoztat meg, visz kísértésbe, vágd ki és dobd el magadtól. Ha jobb kezed botránkoztat meg, visz kísértésbe, vágd le és hajtsd el magadtól. Egy beteg vagy elüszkösödött, elfertőződött testrész esetében csakugyan megoldás, sőt életmentő, ha műtétilag eltávolítják. De megoldás lenne a paráznaságra az, hogy kivájom a szemem vagy levágom a kezem? A rabbik azt mondták, hogy a Tízparancsolatban héberül a *paráználkodás* szó azért áll négy betűből, hogy az ember ne paráználkódjon se szemmel, se kézzel, se lábbal, se szívvel. Na és, ha a jobb szem kivágása nem oldja meg problémát, akkor kezessen a bal szem, aztán a bal kéz, mindkét láb, végül a szívem is tépjem ki? Ha valaki, hát Jézus pontosan tudta, hogy ezzel semmit nem oldanánk meg. De műtétre azért mindenképpen szükség van. Persze nem a szemeket, kezeket, lábakat kell eltávolítani, hanem a rosszra csábító gondolatokat. Ám ezzel az a gond, hogy minél többet és minél elszántabban és kétségbeesettebben mondogatjuk magunknak, hogy márpedig én erre vagy amarra nem fogok, nem akarok gondolni, annál többet muszáj gondolnunk rá. Az ógyházban sokan megpróbálkoztak azzal, hogy minden gonosz gondolatot kiirtanak magukból, megszabadulnak minden földi dologtól, csak Istenre gondolnak, senki és semmi másra. Ők voltak a sivatagi remetéik, akik kivonultak az egyiptomi pusztába. A leghíresebb közöttük Szent Antal, aki harmincöt évet töltött a sivatagban: böjtölt, nem aludt, sanyargatta a testét – így próbált megszabadulni a vagyon, a dicsőség és a paráznaság kísértésétől. A vége az lett, hogy az ördög – ahogyan ő maga mondja – gyönyörű asszony képében, álmokban és látomásokban állandóan csábította és kísértette.¹³ Lám, erőszakkal a rosszat sem lehet legyőzni. És az sem elég, ha egy gondolatról vagy egy cselekedetről felismerjük, hogy az rossz vagy rosszra visz. Ha meg akarunk szabadulni egy rossz gondolattól, egy jót kell tenni a helyére. Sőt fel kell töltenünk az elménket, a szívünket jó gondolatokkal. Például azzal, hogy testesül-lelkestül, mindenestül az Úréi vagyunk. És ha engem betölt ez a jó gondolat, eszembe se jut, hogy portékának, tárgynak, árucikknek lássam magamat vagy a másik embert, (leendő) férjemet vagy (leendő) feleségemet. Aztán a paráznaságra csábító gondolatok ellen gyöngéd, szeretetteljes cselekvéssel lehet igazán hatásosan küzdeni. Azzal például, hogy gyakrabban öleljük meg házastársunkat. Többet és mélyebben beszélgetünk. Több időt töltünk egymással. Többször gondolunk az együtt megtett útra. A hűség végül is emlékezés: nem feledkezem meg az együtt átélt áldásokról. A hűség reménykedés is: sok szép és jó dolog vár még

¹³ BARCLAY, *The Gospel of Matthew*, 172.

ránk, amiket csak akkor élhetünk meg, ha együtt maradunk. Miközben pedig feltöltjük az elménket, a szívünket jó gondolatokkal, miközben igyekszünk gyöngédén, szeretetteljesen jelen lenni a házastárs életében, megértjük és belátjuk, hogy a szép, csodálatos, sőt az újszerű, kalandos és izgalmas dolgokat nem házón/házasságon kívül, hanem nagyon is a házasságunkon belül találjuk meg.

Nyugodtan maradhat hát a helyén a szemünk és a kezünk. Szívünket és gondolatainkat azonban Istenre kell bízni.

4. Harmadik antitézis: Jézus és a válás (Mt 5,31–32)

Máté evangéliumában van egy történet, mely arról szól, hogy a farizeusok – piszkálódva – megkérdezik Jézustól: *szabad-e a férfinak bármilyen okból elválnia a feleségétől?* Furcsa egy kérdés! Miért akart volna az ember *bármilyen* okból elválni? Olyan egyszerű lett volna a válás Jézus korában, hogy az ember egyet gondolt, oszt' elvált? Ma már persze szinte egyszerűbb elválni, mint időpontot kapni egy felkapottabb kozmetikushoz. Ma már a Facebookon is le lehet zavarni egy válást. Ki lehet posztolni, hogy éppen milyen fázisban van a válás. No de a régi, szép, erkölcsös időkben? Azt gondolnánk: egészen biztos, hogy nem ment az olyan könnyen, mint manapság! Nos, az igazság az, hogy Jézus korában hihetetlenül egyszerű volt elválni. A férj írt egy válólevelet, amiben az állt, hogy az asszony szabaddá lett, és szabadon férjhez mehet egy másik férfihoz. Mindössze két kikötés volt: a férjnek vissza kellett fizetnie a hozományt, és volt feleségét semmilyen körülmények között nem vehette el újra.

Jézus válaszul a farizeusoknak arról beszél, hogy a Teremtő az embert férfivá és nővé teremtette. A férfi elhagyja apját és anyját, attól kezdve a feleségéhez ragaszkodik, és lesznek ketten egy testté. Majd így folytatja: amit az Isten egybekötött, azt ember ne válassa el. Ebből meg az következik, hogy a férfi, aki elválk a feleségétől – a parázناسág esetét kivéve –, és más nőt vesz el, az házasságtörő. A legkülönösebb az, hogy mindaz, amit Jézus a válásról mond, nem is a farizeusoknál veri ki a biztosítékot, hanem a tanítványoknál. Türelmesen végighallgatják Jézust, majd azt mondják: ha így áll a dolog férfi és nő között, nem érdemes megházasodni. Vagyis azt mondják: ha nem lehet elválni, nem jó dolog házasságot kötni. Másként fogalmazva: a házasságot csak úgy lehet valahogyan elviselni, ha az ember tudja, hogy bármikor és bármilyen okból ki lehet lépni belőle. És ezek az emberek nem komolytalan, „liberális eszmékkel megfertőzött” 21. századi fiatalok voltak, hanem érett, családos, valószínűleg többgyermekes férfiak, és ráadásul Jézus tanítványai, akiknek a tanítványságban is volt már némi régiségük.

Mit mondhatnánk? Nincs új a nap alatt. Lám, a házasság sokat emlegetett mai válsága egyáltalán nem újkeletű dolog. Egyáltalán nem modern dolog, hogy az emberek nem házasodnak és nem vállalnak gyermeket. Vagy házasodnak, de pár éven belül elválnak. Jézus korában, az akkori Rómában odáig fajultak a dolgok, hogy a nem házasokra külön adót vetettek ki, és kimondták, hogy az egyedülállók nem juthatnak hozzá az örökségükhöz. Próbálkoztak azzal is, hogy különleges kedvezményeket adtak azoknak, akik gyermekeket vállaltak, merthogy a gyermeket egyenesen katasztrófának, balsorsnak, istenverésnek tekintették. Aztán a korabeli Rómában rengeteg volt a válás is. Szinte ugyanolyan gyakori volt, mint a házasságkötés. Az egyik római filozófus (Seneca) beszél olyan nőkről, akik azért mentek férjhez, hogy elváljanak, és akik azért váltak el, hogy férjhez menjenek. Olyan nőkről is mesél, akik nem a konzulok neve után számították az éveket, ahogyan az Rómában szokás volt, hanem a különböző férjeik neve után.¹⁴ Igen, nincs új a nap alatt. Az egyik lehetőség az, hogy ezt tudomásul vesszük. Azt mondjuk: persze, igaz, amit a Példabeszédek könyve mond, hogy csodálatos a férfi útja a nővel. De igaz a fordítottja is: borzalmas és tragikus a férfi útja a nővel. Belenyugszunk, hogy nem lehet másképpen. Ha eldöcögött a régi (római) világ úgy is, hogy az emberek nem házasodtak, ha meg házasodtak, elváltak, eldöcög valahogy a mi világunk is. Ám van egy másik lehetőség is. Mégpedig az, hogy komolyan, de legalább fontolóra vesszük azt, amit Jézus mond. Ne kerteljünk: az, amit Jézus mond, egészen elképesztő. Szembemegy mindazzal, ami modern vagy trendi (vagy akkoriban modern, haladó és trendi volt). Szembemegy mindazzal, amit méltányosnak vagy egészségesnek gondolunk. Jézus ugyanis azt mondja: márpedig nincs válás. Sőt ennél is többet mond. Azt mondja – ezt már Márk evangéliumában olvassuk – hogy aki elbocsátja feleségét, és mást vesz el, házasságtörést követ el feleségével szemben; és ha a feleség bocsátja el férjét, és máshoz megy férjhez, házasságtörést követ el (Mk 10,12). Itt, Máté evangéliumában meg azt mondja, hogy aki elbocsátja feleségét – a parázناسág esetét kivéve – paráznává teszi őt. Vagyis: nem elég, hogy szerencsétlen asszonyt utcára teszi a férj, még paráznává is lesz a nő, szimplán attól, hogy a férj elküldi a háztól. Ez csakugyan meredek. Több érzékenységet várnánk Jézustól. Mert ez az egész úgy hangzik, mintha teljesen lehetetlenné tenné egy elvált nő életét. Ha a férj elküldi, paráznává lesz akkor is, ha nem követett el parázناسágot, de férjhez sem mehet egy másik férfihoz, mert akkor az a férfi is paráznává lesz. Az ember nem is érti, hogy mit akarhatott mindezzel elérni Jézus. Azt mondtam az előbb, hogy Jézus szembemegy mindazzal, ami modern, mindazzal, amit mel-

¹⁴ BARCLAY, *The Gospel of Matthew*, 179.

tányosnak vagy egészségesnek gondolunk. Ám valójában Jézus egy dologgal megy szembe: a szívünk keménységével.

A történetben, amit fentebb kezdtem el mesélni, a farizeusok azzal érvelnek, hogy Mózes, azaz a Törvény (a Tóra) megengedi a válást. A törvény egészen pontosan így szól: *ha valaki feleségül vesz egy lányt, és a férje lesz, de később nem találja kedvére valónak, mert valami ellenszenveset talál benne, akkor írjon válólevelet, adja azt az asszony kezébe, és úgy bocsássa el a házától.* Jól hallottuk: válóok, ha a férj már nem találja kedvére valónak az asszonyt, mert valami ellenszenveset talált benne. Voltak rabbik, akik úgy gondolták, hogy ez az *ellenszenves valami* csak a parázñaság lehet. Ez volt a Jézus álláspontja is: a férj csak akkor küldheti el a feleségét, ha az házasságot tört. Abból indultak ki, hogy a héber Bibliában a szó, amit itt olvasunk *meztelenséget*, vagyis valami szégyenletes dolgot jelent. Más rabbik viszont úgy gondolták, hogy ez az *ellenszenves valami*, amiről a Tóra beszél, szinte bármi lehet. Válóok lehet, ha az asszony veszekedős, ha elszózza vagy odaégeti a férj vacsoráját, ha fejfedő nélkül mutatkozik a nyilvánosság előtt, ha egy férfival beszélget az utcán, ha tiszteletlenül beszél apósáról vagy anyósáról a férj jelenlétében, sőt az is, ha a férj egy másik nőt vonzóbbnak talál.¹⁵ Nem nehéz elképzelni, hogy milyen lehetett egy ilyen rabbi feleségének lenni!

Ám Mózes törvényében nemcsak az a mellbevágó, hogy válóok lehet az, ha a férj valami bosszantót, idegesítőt fedez fel a feleségében, hanem az is, hogy csak férfiak kezdeményezhetik a válást. Nincs szó arról, hogy az asszony is írhat válólevelet, ha nem találja már kedvére valónak a férjet, mert valami ellenszenveset talált benne. Mintha a törvényt kizárólag a férfiak számára vagy inkább: a férfiak érdekében fogalmazták volna. Itt, a hegyi beszédben Jézus is csak férfiakról beszél: *ha egy férfi elbocsátja a feleségét...* Hogy pontosan értsük, miről is van szó, helyettesítsük be a törvény szövegében a *feleséget* valami mással: *ha valaki vesz egy szamarat (vagy mai megfogalmazásban: vesz egy autót), de később nem találja kedvére valónak, mert valami kivetnivalót talál benne, akkor írjon adásvételi szerződést, és adja el.* Arról van hát szó, hogy a nő portéka, áru: venni és adni lehet. Mi, modernnek erre azt mondhatnánk: ezt mi már egy ideje meghaladtuk. Hol van az már, hogy a férfiak árunak, tárgynak tekintik a nőket? Ma már – ilyen véleményt is hallottam – a fiúkat, a férfiakat kell védeni. Ők vannak veszélyben. De akkor miért van az, hogy a reklámokban szinte mindent – a fogkrémtől a kávéig át az autóig – szép és kíváncsú nőkkel próbálnak meg eladni? Miért van az,

¹⁵ BARCLAY, *The Gospel of Matthew*, 175. Lásd még W. D. DAVIES és D. C. ALLISON, *A critical and exegetical commentary on the Gospel according to Saint Matthew* (London – New York: T&T Clark International, 2004), 530.

hogy még a kólásüveg is női alakot mintáz? Nyilván azért, mert a reklámszakemberek tudják azt, amit régen is tudtak: a férfiak vágya vadabb, erőszakosabb, veszélyesebb, mint a nőké. A férfiakra jellemzőbb, hogy portékának tartják a nőket.

De nézzük akkor meg, hogy jobb lenne-e Mózes törvénye, ha belevennénk a nőket is? *Ha valaki házasságot köt, de később nem találja kedvére valónak a feleségét vagy a férjét, mert valami ellenszenveset talál benne, akkor írjanak válólevelet, és bocsássák el egymást.* Jobb lenne így? Ez azt jelentené, hogy a férfiak is árunak tekintenék a nőket, és a nők is a férfiakat. Az alapprobléma pedig megmaradna. Mert a probléma az, hogy az ember árunak, tárgynak tekint egy másik embert. Vagy éppen saját magát. A probléma az, hogy felárazzuk egymást, és felárazzuk magunkat. A probléma az, ha bármilyen légből kapott okból el lehet válni. A feleség – megtörtént eset – hazavisz egy kutyát. Nem beszélték meg, hogy a szűk panellakásba csakugyan jó ötlet-e kutyát vinni. A férj kifakad: figyelj, vagy én, vagy a kutya, választhatsz! A feleség azt mondja: a kutya márpedig marad! És történik mindez a Facebookon, az Úr 2024. esztendejében.

Szabad-e hát a férfinak bármilyen okból elválnia a feleségétől, és a feleségnek a férjétől? Ha nem csupán a felolvasott ígére figyelünk, hanem azt nézzük, hogy másutt az evangéliumban miket mondott Jézus erről a kérdésről, felfigyelhetünk egy igen fontos dologra. A farizeusokat vagy a tanítványokat a válás érdekli, Jézus viszont a házasságról beszél. Nem egy kőkemény konzervatív törvényt fogalmaz meg a mózesi – mondjuk így – liberális törvény helyett, nem az a célja, hogy bűnnek minősítse a válást, arról beszél, hogy Isten hogyan képzelte el, és hogyan képzei el a házasságot. Azt mondja: Mózes az emberi szív keménysége miatt engedte meg a válást, de ez kezdetben nem így volt. Vagyis azt mondja: Isten a házasságba nem kalkulálta bele a válást. Mert valami olyan gyönyörű és csodálatos dolognak képzelte el a házasságot, amiből épeszű ember nem akarhat kilépni, amit nem akarhat elrontani. A szív keménysége miatt persze, egészen más dolog lett a házasság. Kevés dolog van, amiről annyi cinikus, epés mondás született volna, mint házasságról. Régen éppen úgy, mint ma. A régi görög mondás szerint a házasság csupán két boldog napot szerez az embernek: egyet a nászlepedőn, egyet a köztemetőn.¹⁶ Egy mai(bb) epés mondás szerint pedig a házasság olyan intézmény, melyben két ember old meg olyan problémákat, amik házasság nélkül nem léteznének. Ez persze, ha jobban belegondolunk: igaz. De ennyi erővel azt is mondhatnánk: az élet egy olyan dolog, melyben az ember olyan problémákat old meg, melyek nem léteznének, ha nem születnénk volna meg.

¹⁶ Lásd FALUS Róbert, szerk., *Görög költők antológiája* (Budapest: Európa, 1959), 472.

Nézzük, mit mond Jézus a házasságról? Azt mondja, hogy Isten az embert a maga képmására, azaz férfivá és asszonnyá teremtette, azért, hogy egygé legyenek. Ez két dolgot jelent. Először is azt, hogy sem a férfi nem birtokolhatja a nőt (nem tekintheti árunak), sem a nő a férfit. Másodszor pedig azt jelenti, hogy férfi és nő kapcsolatában, a házasságban ábrázolódik a leginkább az ember istenképűsége. Isten persze nem férfi vagy nő. De azt nyugodtan mondhatjuk, hogy Isten alkotói hatalma inkább férfi vonás, gondviselése pedig inkább női. A férfi önmagában, bármilyen zseniális is legyen, nem tudja tükrözni azt, hogy milyen az Isten. A nő önmagában bármilyen kedves és gondoskodó legyen, megint csak nem tudja tükrözni azt, hogy milyen az Isten. Ketten együtt tudnak valamit megmutatni abból, hogy kicsoda az Isten. És leginkább – ha nem is kizárólag – a házasságban, egy jól működő házassággal tudják megmutatni.

Jézus végül is azt kérdezi: miért akarna valaki bármilyen apró-cseprő okból tönkretenni egy ilyen gyönyörű misztériumot? Amikor azt mondja, hogy aki elvállik feleségétől, paráznává teszi házastársát, akkor – ahogyan olykor szokott – szándékosan túlzó módon fogalmaz (mint amikor azt mondja: vágd le a jobb kezedet, ha megbotránkoztat téged). Mintha azt mondaná: nem akarhatod, hogy paráznává legyen az, akivel együtt élsz. Az a te szégyened, a te gyalázatosod is lenne! Igen, a házasság egy gyönyörű titok. Csakhogy a valóság – tudjuk – olykor másról szól. A valóságnak van egy olyan csúnya tulajdonsága, hogy nem ideális. A házasság olykor folyamatos bántásról, egymás lassú tönkretételéről, rendszeres megcsalásról, örökös játszmázásról vagy éppen a fortyogó gyűlöletről szól. Vagyis a fordítottjáról annak, amiről szólnia kellene. Az ilyen esetre mondja a Szentírás, hogy a keresztény ember nincs szolgaság alá vetve. Isten arra hívott el minket, hogy békességben éljünk. Ha ez a házasságban semmiképpen nem lehetséges, a hívő embernek nem kötelező bennragadnia egy áldatlan állapotban (1 Kor 7,15). A szeretet mindent hisz, mindent remél, minden eltűr – de nem börtönöz be. Nem tesz egy elviselhetetlen helyzet foglyává. Jézus semmiképpen sem akarta (és akarja) megbélyegezni az elváltakat. Ehhez elég, ha elolvassuk a samáriai asszony történetét. De azt sem akarja Jézus, hogy mi azon agyaljunk, hogy akkor milyen esetben lehet és milyen esetben nem lehet elválni. Nem akarja, hogy a kikapukat keressünk. Azt akarja, hogy mi azt gondoljuk a házasságról, amit Isten gondol(t) róla.

Nem az a jó kérdés, hogy szabad-e bármilyen okból elválni. Így csak mellémehetnek a dolgok. A jó kérdés az: (elég) szabadok vagyunk-e arra, hogy megéljük a nagy titkot: lesznek ketten egy testté!?

5. Negyedik antitézis: Jézus és az eskü (Mt 5,33–37)

Képzeljünk el egy olyan világot, ahol az emberek komolyan veszik az esküt. De csak az Isten nevére letett esküt veszik komolyan. Ha csak egy kicsit is gyanakszom, hogy valaki hazudik, hátsó szándékai vannak vagy egyszerűen nem gondolja komolyan, amit mond, csak annyit kell mondanom neki: esküdj meg az élő Istenre, és ha megteszi: biztos lehetek abban, hogy a hazugság, a hátsó szándék, a komolytalanság ki van zárva. Ebben a(z elképzelt) világban, ha Istent hívtam tanúul: a kimondott szó kötelez, az igen az igen, a nem az nem, nem lehet kibújni alóla. Akár kőbe is lehetne vésni szavainkat.

Mit tennének egy ilyen világban a szemfülesek, a dörzsöltek? Elkezdenének kitalálni amolyan másodosztályú esküket, olyanokat, melyek úgy néznek ki mintha egészen komoly eskük lennének, de mégse azok, és így nem is kell komolyan venni. Olyasféle esküket, melyeket Jézus említ itt az igében: *esküszöm neked az égre és a földre, esküszöm neked Jeruzsálemre, esküszöm neked a saját fejemre*. Nagyon fura, megtévesztő, csalafinta eskük: mintha az Istenre esküdnék, de mégse rá esküszöm. Arra lettek kitalálva, hogy az ember ne legyen számon kérhető. Ha netán számon kérnék, nyugodtan mondhatja: én nem az Istenre, én csak az égre, a földre, Jeruzsálemre esküdtem.¹⁷ Nem mondhatod, hogy hamisan esküdtem, bedöltél, így jártál. Mit tesznek az emberek egy olyan világban, ahol egy ajánlatról vagy egy termékről muszáj leírni az igazat? Kitalálják az apróbetűs részt. Ja, nem olvastad el? Így jártál. Vagy még egyszerűbb, ha azt mondják: ami nincs leírva, amin nincs pecsét, az csak szó, az elszáll. Szeretlek – mondja a fiú a lánynak, lány a fiúnak, férfi a nőnek, nő a férfinak –, *örökké szeretni foglak*. Majd azt mondja: *ezt csak úgy mondtam... te tényleg komolyan vetted?... hogy örökké?... de hát nem is élünk örökké...* ezek csak szavak, nem történt semmi!

Legyen világosság, legyen ég és föld, legyen nappal és éjszaka, legyenek állatok és legyen ember... Csak szavak? Persze szavak, de közben lett világosság, lett ég és föld, és lett ember, akinek a szavában erő és hatalom van, még ha – szerencsére – nem is akkora, mint az Isten teremő szavában. Elhangzik néhány szó... és én megvigasztalódom, mosolygok, még nevetek is. Vagy ellenkezőleg: elhangzik egy-két szó... és én elszomorodom, elcsüggedek, még az életkedvem is elmegy. Elhangzik egy szó... és a szívem megtelik haraggal, indulattal, bosszúvágygal. 1918-ban elhangzott egy szó, egyetlen egy: *népköztársaság*, és az azt jelentette: nincs király, nincs rend, nincs törvény, lehet rabolni, fosztogatni. És az emberek elkezdtek rabolni és fosztogatni: szomszéd a szomszédot, szomszéd falu a szom-

¹⁷ Vö. BARCLAY, *The Gospel of Matthew*, 183.

széd falut. Egyetlen szó hangzott el: és átformálta a világot. A szóban erő és hatalom van, a nyelv olyan forrás – mondja Jakab apostol –, melyből egyszerre jön ki édes és keserű. Minden meggondolatlan szóért – mondja Jézus – számot adnak majd az emberek az ítélet napján. Én úgy képzelem, hogy nem amolyan hangfelvételeket fogunk majd visszahallgatni, Isten nem titkosrendőr, aki felveszi valamilyen mennyei adathordozóra beszélgetéseinket – inkább azzal szembe-sülünk majd, hogy szavainkkal mit építettünk és mit romboltunk; milyen világot építettünk magunk köré a szavainkkal, akár a Facebookon is. Vigyázz – mondja Szentírás –, a szó nemcsak szó, hanem tett is: hatsz vele a világban, és rád is hatnak a szavak. Tudd, hogy amikor beszélsz, miközben beszélsz az áldás roppant eszköze van a kezeden, de az átoké is. A nyelv egy fékezhetetlen, megszelídíthetetlen gonosz.

Amikor Jézus azt mondja, hogy az ég Isten trónusa, a föld lábainak számlója és Jeruzsálem a nagy király, vagyis Isten városa, azzal azt mondja: minden szavunk Isten jelenlétében hangzik el: ünnepélyes szavaink is, amikor őt hívjuk tanúnul, és azok is, melyeket *csak úgy* mondunk, és azt gondoljuk, hogy ezeket most Isten nem hallja, ezeket most nem neki szántuk.¹⁸ Istent nem kerülhetjük ki, nem kerülhetjük meg: őbenne élünk, mozgunk és vagyunk. Akkor is Isten a tanúnk, amikor csak társalgunk, csevegünk, csetelünk vagy éppen tréfálkozunk. És persze lehet csevegni, csetelni, tréfálkozni is, csak éppen tudnunk kell, hogy a szó-nak mindig súlya van: néha patikamérlegre kell tenni, néha meg kell válogatni, néha lehetünk lazábbak is, csak tudjunk arról, hogy veszélyes fegyvert hordunk magunkkal. A Példabeszédek könyvében olvassuk: *mint az eszeveszett ember, aki tüzes és veszedelmes nyilakat lövöldöz* (mint az örült, aki vaktában lövöldözik összevissza), *olyan az aki becsapja felebarátját és aztán így szól: hiszen csak tréfáltam* (26,18).

De közelítsünk rá mai igeszakaszunkra, és kérdezzük meg: miért fontos, hogy az igen igen, a nem pedig nem legyen? Hadd mondjak el ezzel kapcsolatban egy történetet, mely nem a beszédéről szól, mégis kapcsolódik ahhoz, amiről Jézus beszél. Finnországban két település között van egy kisebbcske tó, a tó két partján egy-egy csónak. Az emberek eldönthetik, hogy kerülő úton, gyalog tesz meg a kb. 10 km-es távolságot, vagy rövidítenek és áteveznek a tavon. Ha úgy döntenek, hogy áteveznek, háromszor kell átevezniük: először áteveznek az innenső parton hagyott csónakkal, visszavontatják a túlsó parton hagyott csónakot, majd az egyikkel újra áteveznek. Csak így oldható meg, hogy a tó mindkét

¹⁸ Vö. David E. GARLAND, *Reading Matthew: A literary and theological commentary on the first Gospel* (Macon: Smyth & Helwys Publishing, 2001), 72.

partján mindig legyen csónak. *Sohasem fordul elő* – kérdezte egy odalátogató magyar ember –, *hogy valaki unja az ide-oda csónakázást, átkel, és megy a dolgára?* A finn furcsán nézett a magyar emberre, nem is nagyon értette a kérdést, aztán csak annyit válaszolt: eddig még nem fordult elő. Ez az egész a bizalomról szól: az embereknek egészen biztosaknak kell lenniük abban, hogy a csónak mindig a parton van. Ha egyszer előfordul, hogy nincs csónak a parton, biztosak lehetünk abban, hogy még egyszer elő fog fordulni, és aztán még egyszer, végül aztán nem lehet majd a tavon közlekedni.

Ha nincs bizalom, örökké gyanakodni kell, és örökké résen kell lenni. Folyton kételkedni kell. Bekapcsolom a tévét, felmegyek az internetre valamilyen információért, de résen kell lennem, nehogy megvezessenek, nehogy átverjenek, nehogy manipuláljanak, nehogy észrevétlenül gyűlöletre hergeljenek. Bemegyek az üzletbe, és szemrontó apróbetűket kell silabizálnom, mert gyanakodnom kell: régen lejárt az a termék. Megdicsér a férjem/feleségem, de nekem résen kell lennem, gyanakodnom kell: hátha valamilyen hátsó szándékkal dicsért meg. Lehet így élni? Lehet, csak nagyon fárasztó. Idegörlő, és végsősoron megbetegítő. Biztos vagyok benne, hogy minden épeszű ember egy olyan világban, olyan országban, olyan közösségben szeretne élni, ahol az igen valóban igen, a nem pedig valóban nem. Akkor miért nem megy az igazmondás? Miért kódósítunk, maszatolunk szinte állandóan? Azért, mert félünk: kiderül, hogy nem vagyunk olyan jók, korrektek, ügyesek, talpraesettek, mint amilyeneknek látszunk. Félünk, hogy kiderül: nem vagyunk elég jók, elég becsületesek. De Isten nem azért szeretett, nem azért fogadott gyermekeivé, mert elég jók, elég korrektek, elég becsületesek vagyunk, hanem azért, hogy elkezdje bennünk a jó munkát, hogy majd a végén kirajzolódjon bennünk a Krisztus, és hogy addig is látszódjon rajtunk, hogy az övéi vagyunk. Mi derülhet ki rólam? Hogy még úton vagyok? Hogy néha lemaradva követem az én Uramat? Hogy néha erőt vesznek rajtam a kísértések? Hogy néha megbotlom, talán el is esem? Miért kellene nekem ezt takarogatnom? És ki elől? Isten elől? Úgysem lehet! Ugyancsak esendő, csetlő-botló testvéreim elől? Vagy netán azok elől, akik nem tudják, hogy az élet szakadatlan útonlevés, fejlődés, nem akarnak úton lenni, fejlődni? A világ elől? Nyugodtan lehetünk átlátszóak, vállalva, hogy nem mindig vagyunk a hit magaslatán, nem mindig sikerül szelídnek, alázatosnak, jóságosnak lenni. Olykor még becsületesnek sem. Néha felülünk a világnak. De mi azt is vállaljuk, hogy ebbe nem nyugszunk bele: Jézust követjük, ahogy tudjuk, minden erőnkkel. Aztán azért sem megy az igazmondás, azért kódósítunk, maszatolunk szinte állandóan, mert mindennek, mindenkinek meg akarunk felelni. Csakhogy ez nem megy. Nem lehet mindennek, minden elvárásnak, minden embernek megfelelni. De van egy

jó hírem is: nem is kell. *Krisztusnak és Pilátusnak, farizeusoknak és vámosoknak, zsidóknak és rómaiaknak egyformán szolgálni nem lehet.* Nem kell félni, hogy mit szól a másik, mit szól a világ, nem kell idegeskedni, hogy a százféle elvárásnak nem tudunk megfelelni – lehetünk nyugodtan átlátszóak, őszinték, hitelesek, lehet az igenünk igen, a nem pedig nem.

Évekkel ezelőtt egy autó hátsó szélvédőjén a szemembe ötlött egy különös, angol nyelvű matrica: *Got a problem? Try Jesus! Vagyis: Problémád van? Próbáld ki Jézust.* Mintha Jézus valamilyen csodagyógyszer lenne! *Hasogat a feje? Próbálja ki az új fájdalomcsillapítót! A kockázatokról és a mellékhatásokról kérdezze meg kezelőorvosát, gyógyszerészét! Problémája van az igazmondással? Próbálja ki Jézust! A kockázatokról és a mellékhatásokról kérdezze meg lelkészét vagy vallásnarrát!* Nos, ez nem így működik! Jézus nem fájdalomcsillapító és nem aszpirin. A dolog nem úgy működik, hogy problémád van az igazmondással, meghallgatom Jézust, meghallgatod/elolvasod ezt a prédikációt... és probléma megoldva. De a megoldás mégiscsak Jézus. Nem csak arról van szó, hogy nélküle, aki az igazság, nem fog menni az igazmondás, a gond az, hogy nélküle igénye sincs az embernek arra, hogy az igen az legyen igen, a nem pedig nem. Ezt az igényt pedig az szüli, hogy beszédes viszonyban vagyok az Istennel. Beszélek hozzá, és engedem, hogy beszéljen hozzám. És ha megvan az igény, kapok erőt is ahhoz, hogy legyen bátorságom átlátszónak, őszintének, hitelesnek lenni. Tapasztalni fogom, hogy milyen felszabadító olyan közösségben, olyan családban élni, ahol az igen igen, a nem az nem.

Ami ezen túl van – hallottuk! – az a gonosztól van. Attól pedig szabadítson meg minket az Úr!

6. Ötödik antitézis: ellenállás jézusi módra (Mt 5,38–42)

Nemrég megnéztem a *Monte Cristo* grófja legújabb filmváltozatát. A *Monte Cristo* gróffjáról tizenöt-húszévenként elkészül egy-egy újabb filmváltozat. Miért szeretjük a regény filmváltozatait, és magát a regényt? Nos, azért, mert a bosszúról szól. Edmond Dantes-t ártatlanul börtönbe zárják, éveket tölt bezárva, majd furfangos módon megszökik, mesés kincshez jut, és sorra bosszút áll az ellenségein. Nem tartja oda a másik orcáját, hanem elegánsan tönkreteszi az ellenségeit. És mi keresztényként, hívő emberként is drukkolunk neki. Győzzön az ártatlanul szenvedő, győzzön az igazság, és vesszen a gonosz, pusztuljon a hamis! *Szemért szemért, fogat fogért.* A megtorlással – úgy érezzük – valamiképpen helyreáll a világ rendje. Edmond Dantes bosszút áll – és mi megnyugszunk: a világ mégsem reménytelen, mégiscsak győzhet az igazság. Az viszont, amit itt az evangéli-

umban olvasunk, nem megnyugtat, hanem felkavar és összezavar. Arcul ütnek jobb felől, és tartsam oda a másik orcámat is? Meghatja ez az agresszort? Lefegyverzem ezzel a szép gesztussal? Mi a garancia arra, hogy nem ver félholtra, ha már ennyire megkönnyítem a dolgát? Az ötvenes években egy nagy erejű katolikus papot felpofozott egy kommunista agitátor. A pap erre odatartotta a másik orcáját is. Az agitátor nem volt szívbajos, gondolkodás nélkül lehúzott az atyának egy újabb pofont. A pap ekkor szelíden azt mondta: Jézus Urunk azt parancsolta, hogy tartsuk oda a másik orcánkat is, és én ezt meg is tettem... azzal feltúrta a reverenda ujját és alaposan elpáholta az agitátort. Vajon arra célzott volna Jézus, hogy egy pofont mellé bevállalhatsz egy másodikat, a harmadikat viszont már nem kell eltúrnöd? Nyilván nem! De lépünk tovább. Erőszakkal, jogtalanul megfosztanak valamilyen javamtól, és még ráadást is adjak annak a bitangnak, aki a szememet is kilopná? Ettől vajon jobb belátásra tér? Elszégyelli magát? Mi a garancia arra, hogy nem foszt ki teljesen? Egy mérföldútra kényszerítenek, vagyis az elnyomó hatalom kénye-kedve szerint ugráltat és én vidáman működjek együtt? Teljesítem túl a megalázó parancsokat? Ettől barátságosabb lesz az ellenség, engedelkenyebb az elnyomó hatalom? Mi a garancia arra, hogy két mérföld helyett nem hármat, négyet, ezret kell megtennem, ha már ennyire szolgálatkész vagyok?

Úgy érezzük, hogy Jézus követelései nem túl meggyőzőek. Mintha nem erre a világra találták volna ki őket. Semmi biztosíték nincs arra, hogy a másik orcám odatartásával, az engedelkenységgel baráttá tehetem az ellenséget. És Jézus ezt nem is ígéri. És nem is arról van itt szó, amit a román közmondás így fejez ki: *a lehajtott fejet nem vágja le a szablya*. Nem arról beszél Jézus, hogy fogadd el, lehetőleg derűsen azt, amin változtatni nem tudsz. Nyugodj bele abba, hogy a világ erőszakos, igazságtalan, hamis és elnyomó. Ne állj ellen a gonosznak, úgylis alulmaradsz. Maradj észrevétlen, hátha úgy megúszod. Éppen ellenkezőleg! Arra hív Jézus, hogy tiltakozz minden erőszak, igazságtalanság, elnyomás ellen. Ne nézz félre, és ne nyugodj bele. De ne akárhogyan tiltakozz. Erőszakra ne erőszakkal válaszolj – de azért válaszolj! Az igazságtalanságra ne igazságtalansággal válaszolj – de azért mégiscsak válaszolj! Az nem megoldás, hogy belenyugszol. Hogy tudomásul vedsz. A gonosszal szembeni passzivitás a gonosz malmára hajtja a vizet. *Ne állj ellen a gonosznak*, mondja Jézus, ám ezzel azt akarja mondani, hogy ne a gonoszság fegyvereit használd – mert azzal a gonosz oldalára állsz –, de azért legyenek eszközeid a gonosz ellen. Nézzük hát, hogy mit ajánl Jézus az erőszak, a jogtiprás, az elnyomás, a hatalmi visszaélések ellen.

Vegyük észre, hogy Jézus itt a „kisemberekről” beszél. Akiket következmények nélkül meg lehet ütni. Akik nem üthetnek vissza, mert ha visszaütnék, az

életükkel játszanak. Akiktől el lehet perelni az alsóruhájukat, és nem perelhetik vissza, mert a jog a felperes oldalán áll, és nem is csinál nagy titkot belőle. Akit egy római baka arra kényszeríthet, hogy cipeljék a málháját egy mér földúton keresztül, és nem lehet nemet mondani. Legalábbis komoly következmények nélkül semmiképpen. Mit tehet ilyen helyzetben az ember? Mondjuk, belenyugodhat a sorsába, berzenkedés nélkül. Több ókori filozófus is ezt ajánlotta. Ne vedd zokon a világ igazságtalanságait, vonulj vissza a saját lelkedbe, mert csak afelett van hatalmad. A másik lehetőség, hogy eltűröd ugyan az igazságtalanságot, az erőszakot, de fogcsikorgatva, keserűen, állandó szegénységben élve, bosszúról ábrándozva. A harmadik lehetőség a lázadás. Visszaütsz, hűsködsz, vagy passzívan lázadsz: szabotálsz és ravaszkodsz. És aztán van a jézusi út.

Jézus első példájában egy olyan emberről van szó, akit arcul ütnek jobb felől. Próbáljuk meg elképzelni ezt a szituációt! Ha valaki, aki szemben áll velem, megüti a jobb orcámat, az vagy balkezes vagy visszakézből, a kézfejjével üt meg. Ha valakit visszakézből, kézfejjel ütünk meg, nem fizikai fájdalmat akarunk okozni neki. Visszakézből nem lehet igazán nagyot ütni. Ilyenkor a megalázás a cél. A jobb orcára mért pofon azt üzeni: egy senki, egy féreg vagy. Rabszolgákat volt szokás így pofozni. Ha én odatartom a másik, a bal orcámat, azzal azt jelzem: nem egy féreg, nem egy senki, hanem ember vagyok. És ha a másik megüt, immár bal felől, azzal el is veszítette hatalmát a megalázásra. Ha megüt, most már úgy üt meg, mint egyenrangú személyt. Szóval a másik orca odatartása csendes, erőszakmentes tiltakozás a megalázás ellen. Jelzi, hogy nem félek a másiktól, nem tud rettegésben tartani, jelzi, hogy fontos nekem emberi rangom, amit nem emberektől kaptam, hanem magától Istentől. A másik orca odatartásával jelzem azt, hogy a megalázás elfogadhatatlan.¹⁹ Senki nem gondolhatja magáról azt, hogy felette áll másoknak. Sem a pozíciója, sem a vagyona, sem a műveltsége, sem a kora nem jogosítja fel erre. A másik orca odatartásával jelzem azt is, hogy egy embert valójában nem lehet megalázni. Csak akkor lehet, ha ő maga is beleegyezik a megalázásba. Nos, *a tartsd oda arcod másik felét is*, azt jelenti, hogy meg lehet és meg kell őriznünk emberségünket, Istentől kapott méltóságunkat az olyan helyzetekben is, amikor a cél az, hogy megfosszanak az emberségünk-től. Persze megalázni, semmibe venni egy másik embert nem csupán a jobb orcára mért pofonnal lehet. Ezer módja van ennek. Jézus tanítványának, a hívő

¹⁹ GARLAND, *Reading Matthew*, 73. Lásd még: VÁRADY Endre, „Jézus törvényértelmezésének hermeneutikai kulcsai a Máté 5 néhány tételében”, *Sárospataki Füzetek* 2. (2024): 143–151., 149–150.

embernek, így vagy úgy, találékonyan, csendes bátorsággal és erőszakmentesen mindig jelezni kell, hogy nem egyezik bele a megaláztatásba.

Jézus második példájában egy olyan embert látunk, aki hitelt/kölcsönt vett fel az alsóruhájára (mert egyebe nem volt), és a hitelező most ezt az alsóruhát követeli. Teljesen törvényes eljárás. Mintha a bank, mivel nem tudod törleszteni a kölcsönt, lefoglalná a házat, földet, amit a kölcsön biztosítékként belefoglaltatok a szerződésbe. Nem tudsz törleszteni, hát a banké a házad vagy a földed. Megint csak egy kisemberről van szó, akinek nincsenek kapcsolatai, akit nem véd a törvény. Jézus tanácsa az, hogy az ő tanítványa annak, aki az alsóruháját követeli, adja oda a felsőt is. Az akkori világ átlagemberének jó esetben egyetlen öltözéke volt. Ez az öltözék egy ingszerű alsó, és egy köpenyszerű felsőruhából állt. A felsőruha éjszaka takaróul is szolgált. Igen érdekes dolgot olvasunk a Tórában, egész pontosan Mózes második könyvében: *ha zálogba vetted (kölcsön fejében) felebarátod felső ruháját, napnyugtáig add vissza neki. Mert ez az egyetlen takarója, testének egyetlen ruhája. Miben aludjon?* (2Móz 22,25–26). Nos, ha valaki elperelt alsóruhájával odaadta volna felsőruháját is, teljesen meztelenül állt volna a hitelözöje, bírái és a báméskodók előtt.²⁰ Mégpedig egy olyan korban, amikor a meztelenséget nem mutogatták, hanem a legnagyobb szégyennek tartották. Ma sincs nagyobb kiszolgáltatottság és tehetetlenségérzés annál, mint amikor meztelenül kell állnunk egy orvosi rendelőben vagy meztelennek kell lennünk egy műtét előtt (vagy során). Azt ajánlaná hát Jézus, hogy hozd magad ilyen kiszolgáltatott helyzetbe? Nem elég, hogy tehetetlen vagy, még tégy is rá, önként, egy lapáttal? Persze, Jézus túlzó módon beszél. Nem az itt a lényeg, hogy hasonló helyzetekben vetközzön meztelenre az ember, hanem az, hogy valamilyen szembesítenünk kell a gonoszt a saját gonoszságával. Hadd derüljön ki az arcátlansága, a pimaszsága, a jogszerűség álarcába bújtatott kegyetlensége. Ha egy hitelező elveszi az alsóruhát, biztos lehetsz abban, hogy el fogja venni a felsőt is. Csak idő kérdése. Jézus végül is azt mondja, hogy a tanítványnak, Isten gyermekének fel kell hívnia a figyelmet a gonosz működésére, technikáira. Ha azt látjuk, hogy egy helyzet vagy egy rendszer embertelen, bedarál és felőröl, kiszipolyoz és elszívja az életerőnket, azt jeleznünk kell.

A harmadik példában egy zsidó járókelőt látunk, akit egy római katona arra kényszeríthet, hogy egy mérföldön (kb. másfél kilométeren) át cipelje a málháját. Az erős joga ez az eltiport és meghódított felett. A földjéről elcsigázottan hazafelé tartó Cirénei Simont is arra kényszerítették a római katonák, hogy vigye a

²⁰ GARLAND, *Reading Matthew*, 74. Lásd még VÁRADY, „Jézus törvényértelmezésének hermeneutikai kulcsai”, 150–151.

vesztőhelyig Jézus keresztjét. Ezt ma úgy neveznénk, hogy a hatalom packázása. Ez az „egy mérföldút” a római kizsákmányolás, a hatalmi pöffeszkedés szimbóluma volt. És mit lép erre Jézus? Azt mondja: ha egy római katona erre a bizonyos egy mérföldútra kényszerít, menj el vele kettőre. Mi ez? Kollaborálás az el-lenséggel? Szolgalelkűség? Vagy valami olyasmi, amit egyik ókori filozófus ajánlott (aki mellesleg rabszolga volt)? Ő (Epiktétosz) azt ajánlotta, hogy ha *egy katona el akarja venni a szamaradat, engedd át neki, ne hepciáskodj, és ne morgó-lódj. Ha ezt teszed, verést kapsz, a szamaradat pedig így is, úgy is elveszik.* Mit ajánl itt voltaképpen Jézus? Vajon azt, hogy vedd tudomásul az erőszakot, a kényszert, a zsarnokoskodást? Működj együtt vele, sőt teljesítsd túl az előírt normát? Próbáljuk egy percre elképzelni ezt a helyzetet! A római katona odaint egy járókelőt, szó nélkül a vállára teszi a málháját, majd egy hanyag kézmozdulattal jelzi: *na, lódulj előre!* Megteheti, mert hatalmi pozícióban van. *De csak egy mérföldön át!* Mihelyt elfogy az az egy mérföld, visszaveszi a málháját. Most képzeljük el, hogy mi vagyunk ez málhahordozásra fogott zsidó járókelő, és egy mérföld után azt mondjuk: elmegyünk még egyre. Mi történne valójában egy ilyen helyzetben? Gondoljunk csak bele: egy római katona hozzászokott ahhoz, hogy bármikor, szinte bárkit kényszeríthet egy mérföldútra. De most hirtelen abban a helyzetben találja magát, hogy valaki kényszerítés nélkül is hajlandó cipelni a felszerelését. Nincs már hatalmi pozícióban, és mégis szívességet kap. Nem kényszerít, nem követelőzik, és mégis segítséget ajánlanak fel neki.²¹ Mit jeleznénk egy ilyen cselekedettel, amit Jézus ajánl? Nos, azt, hogy a valódi szívesség, az igazi kedves-ség, a valamirevaló szolgálat nem kényszeríthető ki. Nem történhet erőszakra. Ha igazi kedvességet és szolgálatot szeretnél, ki kell lépned a hatalmi helyzetből. És erre civil kurázssal, erőszak és hepciáskodás nélkül, mindig emlékeztetni kell a hatalmat. Megadjuk mi a császárnak, ami a császáré, de csak és kizárólag azt, ami az övé. Ami Istené, azt Istennek adjuk meg.

Eleddig Jézus csupa olyan példát hozott fel, melyekben a tanítvány átlag-vagy kisemberként, így vagy úgy, áldozat: felpofozzák, elperelik csekélyke vagy-onát vagy kényszerítik valamilyen robotszerű szolgálatra. Az utolsó versben azon-ban Jézus tanítványa egészen más helyzetben van: kölcsönkérnek tőle, és ő adhat a kölcsönkérőnek. *Aki kér tőled, annak adj, és ne fordulj el a kölcsönt kérőtől!* Mit jelent ez? Az akkori Galileában a gazdagok – ahogy mindig is tették és teszik – valamilyen értékes dologba akarták fektetni a vagyonukat. Ez az érték a föld volt. Csakhogy a zsidó ember a földjét nem adhatta el. Ez tiltotta a Tóra. Megtehetette viszont azt – ha anyagilag megszorult –, hogy elzálogosította a földjét. Ha pedig

²¹ Vö. GARLAND, *Reading Matthew*, 74.

a kölcsönt nem tudta visszafizetni, a földje a hitelező kezére jutott. A gazdagok igazi szalámipolitikát folytattak: előbb az egyik fizetésektelen parasztgazda földjét szerezték meg, aztán a másikat, és így tovább. Nos, egy ilyen helyzetben ajánlja Jézus, hogy a tanítványok segítsék egymást.²² Legyenek szolidárisak egymáshoz, ne várják meg, míg rájuk kerül sor: segítsenek úgy, ahogy tudnak, azzal, amivel tudnak, és ahányszor csak tudnak. Magyarul: a te torkodról is szó van, ha a felebarátod torkán a kés.

A világ *a szemet szemért, fogat fogért* elv szerint működik. Nem rossz elv ez egyébként. Arról szól, hogy egy szemért csak egy szemet (és nem kettőt), egy fogért csak egy fogat (és nem az összest), egy életért csak egy életet (és nem egy egész családot) lehet elvenni. Valószínűleg sohasem vették ezt az elvet szó szerint. Vagyis nem verték ki valakinek a szemét vagy a fogát azért, mert az illető szándékosan vagy véletlenül kiverte valaki másét. Ebben az elvben a lényeg az arányosságon, a méltányosságon van, azon, hogy amilyen az adjonisten olyan a fogadjisten. Szóval, igen, csakugyan nem rossz elv ez *a szemet szemért, fogat fogért*. Legalábbis messze nem a legrosszabb. Ám mégis az erőszakról szól. Ezt az erőszakot látjuk működni a politikában, a gazdasági életben, általában minden rendszerben, amit emberek működtetnek. Még az is lehet, hogy a világ viszonylag elviselhetően másként nem is igen működhetne. *Szemet szemért, fogat, fogért*. Állj bosszút, Monte Cristo grófia! Jézus viszont mást ajánl. Azt ajánlja, hogy mutassunk rá újra meg újra, jelezzük, ahányszor csak módunk van rá, hogy azért van egy másik világ is, az Isten világa, Isten országa. Egy olyan ország, ami nem az erőszakra, nem a hatalmi örületre, nem a megtorlásra, nem a megalázásra és nem a kényszerre épül.

Amikor mi ezt az igeszakaszt olvassuk, nem tudunk nem gondolni arra, hogy Jézus ütlegetek szenvedett el, kényszerítették, hogy vigye a kereszttét, levetkőztették és megfosztották ruháitól. Végül meztelenül függött a kereszten, azzal a kilátással, hogy eltemetni se engedik a holttestét. És mégis, ha jól olvassuk az evangéliumot, úgy látjuk őt, mint a keresztre feszítését levezénylő római százados: *bizony, ez az ember Isten Fia volt*. Az erőszakos világ áldozataként, Jézus mindvégig jelezni tudta, hogy van egy másik világ is, az Isten országa. Egészen más igazságokkal.

Igénk arra biztat, hogy Jézus példáját követve mutassuk fel: a mi erőszakra épülő világunkon túl/mellett létezik egy másik világ is. És ez a világ, az Isten országa, ha mi nem rejtjük véka alá azt, amiben hiszünk és reménykedünk, meg-

²² GARLAND, *Reading Matthew*, 75.

meg fog mutatkozni, fel-fel fog ragyogni a mi erőszakos, bosszúszomjas világunkban is!

7. Hatodik antitézis: az ellenség szeretete (Mt 5,43–48)

*Készítsetek kerítést a Tóra (a Törvény) körül!*²³ – a rabbik ajánlották ezt a tanítványaiknak. Valami olyasmit jelent, hogy az embertől többet kell megkövetelni, hogy az igazán fontosat és szükségeset legalább betartsa. Például azt kell mondani az embernek, hogy nem elég, ha nem öl, kerülnie kell a sértést, a bántást is, mert aki sértegeti felebarátját vagy haragszik rá, ugyanúgy méltó az ítéltre, mint az, aki öl. Ha ugyanis azzal vagyunk elfoglalva, hogy ne haragudjunk, nagyobb az esély arra, hogy az igazán lényeges parancsot, a „ne ölj” parancsolatát betartsuk. Kerítést emelünk a Törvény köré. Vajon ilyesmit akart volna Jézus? Többet parancsolt, az ellenség szeretetét parancsolta meg nekünk, hogy legalább az igazán fontosat és lényegeset, a felebaráti szeretet parancsát megtartsuk? Mindenesre a földtől teljesen elrugaszkodottnak, mondhatni délibábosnak tűnik, hogy az ember szeretni legyen képes az ellenségét. Nem megy. Lehetetlen. Már a felebaráti, sőt a rokoni, testvéri, hitvesi szeretettel is gondjaink vannak, de legalább belátjuk, hogy elvárható, mi több: kíváncsú és észszerű is, hogy az ember szeresse azokat, akikkel együtt él, már ha nem akarja pokollá tenni az életét. No de az ellenséget szeretni? Ezt még elképzelni sem tudjuk. Ez még a fantáziánknak is sok. Még egy mesében is meredeknek éreznénk, ha arról olvasnánk, hogy két ellenséges hadsereg feláll egymással szemben, és aztán elkezdik áldani egymást és elkezdenek imádkozni egymásért. Ha egy filmben ilyen jelenetet látnánk, azt mondanánk: ilyen nincs. Ezt azért mégse etessék már meg velünk!

Megmondatott a régieknek: gyűlöld ellenségedet! Mit mondhatnánk? Ó, azok a szerencsés régiek! Ez nekünk is menne: gyűlölni, tiszta szívből az ellenséget. Poloskának tartani, aztán eltaposni őket. Hadd mondjam azt, hogy az Ószövetségben nincs olyan parancsolat, hogy *gyűlöld ellenségedet*. Sehol nem mondatott meg ez a régieknek. A régiek ezt a felebaráti szeretet parancsából „következtették ki”. Ha a felebarátot kell szeretni, abból logikusan következhet az, hogy a nem-felebarátot, az ellenséget viszont nem kell. A régieknek sokkal inkább ilyenek mondatok meg: *ha elesik ellenséged, ne örülj, és ha elbukik, ne vigadjon a szíved* (Péld 24,17). Ha örülsz ellenséged kudarcának, valójában jót teszel vele. Mert ha az Úr meglátja a kárörömödet, elfordítja ellenségedről a haragját (Péld 24,18). Vagy ilyenek: *ha éhezik, aki gyűlöl téged, adj neki kenyeret, és ha szomjazik, adj*

²³ BEDŐ Viktória, szerk., *Az Atyák tanításai* (Budapest: Magvető–Mazsihisz, 2019), 11.

neki vizet. (Péld 25,21) *Ha ráakadsz ellenséged eltévedt marhájára vagy szamarára, hajtsd vissza hozzá.* (2Móz 23,4) Az sem éppen könnyű, hogy az ember ne kárörvendjen, ha ellenségére rájár a rúd, pláne nem könnyű segítséget nyújtani az ellenségnek, de ezek a parancsok valahogy mégis józanabbak, „emberszabásúbbak”, mint Jézus követelése, hogy szeressük ellenségeinket.

A keresztyénségről szinte mindenkinek ez a különös parancs jut elsőre az eszébe. Ezt a parancsolatot szokás sajátosan keresztyénynek (keresztyén *proprium*nak), merőben újnak (*novum*nak) és szokatlannak tartani,²⁴ olyasminek, ami Jézusig soha senkinek eszébe nem juthatott. És ezzel gyűlt meg leginkább a bajunk. Az ellenség szeretetének a parancsát már a korai egyház, a korai írásmagyarázók is kényelmetlennek érezték. Azon aligha kell meglepődnünk, hogy pl. Nietzsche, a keresztyényellenes filozófus azt mondta, hogy az ellenség szeretete gyengeség, degenerált dolog: a keresztyények *képtelenek* bosszút állni ellenségeiken, ezért azt mondják, hogy *nem is akarnak*.²⁵ Vagyis az ellenség szeretete masszív képmutatás. Heine, a német költő meg azt mondta: *igen, az embernek meg kell bocsátania ellenségeinek, de miután már felakasztották őket*.²⁶ Az írásmagyarázók persze ilyen messzire nem mentek, de azért megpróbálták felpuhítani az ellenség szeretetének a parancsolatát. Volt, aki abból indult ki (Órigenész), hogy Jézus nem azt mondja: *szeresd ellenségedet, mint önmagadat*, ezért elég, ha az ember nem gyűlöli ellenségeit. Szeretni viszont nem muszáj őket. Mások azt mondták, hogy az üdvösséghez nem szükséges az ellenség szeretete. Csak a tökéletesektől várható el, hogy szeressék ellenségeiket. A hívők többsége viszont nem tökéletes. Ennek ellenére üdvözülhetnek.²⁷ Meg lehet, sőt meg kell próbálni szeretni az ellenséget, de ha nem megy, hát nem megy. Attól még lehet az ember jó keresztyén. Mi meg akár még fel is lélegezhetnénk: ha így áll a dolog, akkor mi koncentrálnunk a felebaráti szeretetre, az ellenség szeretetét pedig ráhagyjuk a tökéletesekre. Hadd próbálkozzanak. Nekünk elég, ha átlagkeresztyények, átlagtanítványok vagyunk. Az se éppen könnyű.

De akár még azzal is kikerülhetnénk ezt a parancsot, hogy azt mondjuk: nekem nincsenek ellenségeim. Én mindenkivel jóban vagyok. Eléggé gyakran hallok ilyen mondatokat. Hümmögni szoktam ilyenkor, de legszívesebben azt kérdezném: mégis, mit csináltál eddig, hol éltél, hogy senki szemében nem lettél szálla? Még egy légynek is sikerül olykor felbosszantani az embert, te mégis ho-

²⁴ LUZ, *Matthew* 1-7, 285.

²⁵ Idézi LUZ, *Matthew* 1-7, 292.

²⁶ Idézi LUZ, *Matthew* 1-7, 292.

²⁷ LUZ, *Matthew* 1-7, 290.

gyan úszhattad meg, hogy senkit ne haragíts magadra? Hogyhogy nem akart téged soha senki abba a bizonyos kanál vízbe belefojtani? Nos, az embernek, és főleg a hívő embernek, vannak ellenségei. Ez megúszhatatlan. Lukács evangéliumában többfajta ellenségről olvasunk. Először is vannak olyanok, akik gyűlölnék minket. Talán ők maguk sem tudják, hogy miért. Egyszerűen a begyükben vagyunk. A köszönésük, ha egyáltalán köszönnek, inkább morgás, és minden lehetséges alkalommal és eszközzel, így vagy úgy tudtukra adják, hogy mennyire ki nem állhatnak bennünket. Aztán vannak azok, akik átkoznak. Ez már egy magasabb (vagy ha úgy tetszik: egy mélyebb) szint. Az ilyen ellenség a pénzt sem sajnálja a gyűlöletére. Befizet például ellennünk fekete misére. Nem sajnálja az időt, energiát sem. Gonosz pletykákat terjeszt rólunk, áskálódik ellenünk. A harmadik szint a bántalmazó ellenség. Az ilyen ellenség nem csupán rágalmaz (persze rágalmaz is), hanem fenyeget minket, kárt okoz nekünk, sőt a tönkretételünkön dolgozik. Máté evangéliumában üldözőkről hallunk. Az ilyen ellenség üldöz minket, mint vadász a vadat. Az olyan ellenségtől, aki pusztán csak gyűlöl minket, még tudunk jól aludni, az átkozódó megkeseríti az álmunkat, a bántalmazó, a brutális ellenség viszont már aludni sem hagy bennünket. Jannaj rabbi mondta: *nem tudjuk felfogni, sem megmagyarázni a rossz emberek jólétét, sem az igazak szenvedését.*²⁸ Ugyanez igaz az ellenség létezésére is. Az élet egyik legérthetetlenebb, legfelfoghatatlanabb dolga, hogy az embernek vannak ellenségei. Miért lesz valaki az ellenségem? Gyakran szimplán csak azért, mert élek. Van sapkám, nincs sapkám, mindegy. Lesz, aki sértésnek veszi, hogy egyáltalán létezem. Nem ritkán azért lesz valaki az ellenségem, mert másként gondolkodom, hiszek vagy éppen nem hiszek valamiben/valakiben, és ezt ő fenyegetésként éli meg. Aztán van az a fajta ellenség, aki valójában saját magát gyűlöli, és ezt a gyűlöletet rám vetíti. És persze van olyan ellenség is, aki kifejezetten keresztény hitünk és meggyőződésünk miatt gyűlöl bennünket. A gyűlölete valójában az egyháznak, vagy még inkább az Istennek szól. Hát ezeket kellene nekünk szeretni! Igen, de *hogyan?* A szeretet egy meleg érzés a szívünk tájékán. Szinte elképzelhetetlen, hogy ilyesmit, ezt a boldogító érzelmet érezzük ellenségeink iránt, akik sokszor egy jó ügy ellenségei is, Isten ellenségei is.

De muszáj melegegjen a szívünk miközben az ellenséget szeretjük? Nos, a szeretnek sok fajtája van. Szeretjük Istent, házastársunkat, gyermekeinket, szüleinket, barátainkat, szülőföldünket, birtokunkat, kutyánkat, a töltött káposztát. Komoly bajok származhatnak abból, ha mondjuk gyermekünket úgy szeretjük, mint a házastársunkat, a birtokunkat (saját földünket), mint a szülőföldünket, a

²⁸ BEDŐ, *Atyák tanításai*, 74.

kutyánkat, mint a gyermekünket vagy Istent, mint a felebarátunkat. A töltött káposztát nem kell teljes szívünkől, lelkünkől és elménkől szeretni. Így Istent kell szeretni. Az ellenséget sem szívünk melegével, gyöngédséggel szeretjük, hanem úgy, hogy jót teszünk azokkal, akik gyűlölnék minket, áldjuk azokat, akik átkoznak, és imádkozunk azokért, akik bántalmaznak minket. Vagyis rosszért jóval fizetünk. Mert különben legyőzne minket a rossz. Márpedig a rosszat – ha egyáltalán – csak jóval lehet legyőzni (Róm 12, 21).

Van egy gyönyörű ógörög dráma, a címe: Antigoné. Antigoné, annak ellenére, hogy a király, Kreón megtiltotta, eltemeti bátyját, aki hazaárulóvá lett. Teszi ezt annak tudatában, hogy tettéért halálbüntetés vár rá. Amikor a király számon kéri, ezt mondja: *az én vezérem a szeretet, nem a gyűlölet*. Erre Kreón a halálba küldi Antigonét, és azt mondja: *ha téged a szeretet vezérel, akkor vezéreljen az Alvilágba: ott szeress*. Antigoné meghal, Kreón életben marad, de mindent elveszít, ami fontos neki: a fiát (Antigoné vőlegényét), és a feleségét is – mindketten öngyilkosok lesznek.²⁹ A lényeges kérdés az, hogy mi vezérel minket: a szeretet vagy a gyűlölet? Nem az a kérdés, hogy melyikkel jársz jobban, hanem az, hogy melyik oldalon állsz? A világosság vagy a sötétség oldalán? A lényeges kérdés az, hogy a mennyei Atya fiává lesz-e az ember vagy megmarad a világ fiának?

Ha az ember úgy dönt, hogy a szeretet lesz a vezére, megérti és belátja azt, hogy az ellenségre – bármilyen furcsán is hangzik elsőre – szüksége van. A családtagjaink, a barátaink – jó esetben – csak a jó tulajdonságainkat látják. Ezeket a jó tulajdonságokat fel is nagyítják. Az ellenségem csak a rossz tulajdonságaimat látja, és azokat nagyítja fel. Az ellenségem látja a sötét oldalamat is. Ő az én örök kritikusom. A kritika persze nem esik jól, de tanulni leginkább abból lehet. Akár még úgy is tekinthetek az ellenségemre, hogy ő az én vádló angyalom. Azzal, hogy piszkál, rágalmaz, dühödten kritizál, önvizsgálatra indít. És még az is megtörténhet, hogy amennyiben én nem vagyok hajlandó a rosszat rosszal viszonzni, az ellenség ellenféllé szelídül. Ő lesz az, aki nem engedi, hogy elpuhuljak vagy, hogy túlságosan is elfogultan lássam magamat. Így azért már könnyebb szeretni az ellenséget, nem? Könnyebb áldani és imádkozni érte.

Aztán, ha az ember úgy dönt, hogy a szeretet lesz a vezére, megérti azt is, hogy amikor Isten szeret engem, ellenséget szeret. A Szentírás többször mondja a hívő emberekről, hogy korábban a harag fiai, Isten ellenségei voltak. Isten ellenségekből szeretgetett minket az ő gyermekeivé. Isten pontosan tudja, hogy ha valakinek szüksége van a szeretetre, az éppen az ő ellensége. Mert különben az

²⁹ Lásd SZOPHOKLÉSZ, *Drámái*, kiad. DOMOKOS Mátyás (Budapest: Osiris, 2004), 71. (Soph. Ant. 523).

ember beleragadna az örökös zúgolódásba, békétlenségbe. Maradna örökké a sötétségben, gyűlölettől vezérelve. Persze, a mi szeretetünk nem lehet olyan, mint a napfény vagy az eső. Isten felhossa a napját gonoszokra és jókra, és esőt ad igazaknak és hamisaknak. Nem kap kevesebb napfényt és esőt a gonosz, és nem kap több napfényt és esőt az istenfélő ember. A mi szeretetünk nem lehet ugyanolyan a gyermekeink, barátaink és az ellenségeink iránt. Nem is kell hogy ugyanolyan legyen. De Isten rajtunk keresztül munkálkodó szeretete el kell hogy érje az ellenséget is. Egész pontosan az a szeretet, mellyel Isten előbb szeretett minket, meg kell hogy mutakozzon családtagjaink iránt gyöngédséggel, szívünk melegével, felebarátaink iránt tisztelettel, és ha arra van szükség, irgalommal, ellenségeink iránt pedig azzal, hogy imádságban hordozzuk őket. Ez azt jelenti, hogy imádságaimon keresztül az ellenségem az irgalmas Isten előtt áll. És mi mást kívánhatnék inkább, mint hogy az ellenségem Isten előtt álljon?

Végül érdemes elgondolkodnunk azon, hogy nemcsak nekem vannak ellenségeim, hanem én is ellensége vagyok másoknak. Nemcsak mások válnak olykor jó ügyek kerékkötőivé, hanem mi magunk is. Nemcsak mások morgolódnak ránk, hanem mi másokra. Nemcsak mások tesznek keresztbe nekünk, hanem mi is másoknak. Mi következik ebből? Az, hogy az ellenségemnek bizony szüksége van az én szeretetemre, imádságomra, és nekem is arra, hogy szeressen, imádkozzon értem az, akinek meg én vagyok/én lettem/én leszek az ellensége.

Egy rosszmájú kritikus (Gottfried Keller svájci író) azt mondta: *az ellenség őszinte szeretetét, miközben virágzik a jólétben, és még mindig árt nekünk, sehol sem láttam még.* Ez ugye azt jelenti, hogy a saját életében sem. Pedig nem a szomszédban kellene megpillantani az ellenség szeretetét, hanem a saját életünkben. Hogyan is olvastuk Lukács evangéliumában? *Nektek, akik hallgattok engem, azt mondom: szeressétek ellenségeiteket!* Igen, nekünk kell elkezdni vagy folytatni, nekünk, akik hallgatjuk Jézust.

8. Zárszó

Az *Antitézisek* témái (a harag, a válás, a hamis eskü, a bosszú, a gyűlölet) olyan magatartásformákat vesznek górcső alá, melyek képesek széttrönni egyének és közösségek életét. Jézus törvényértelmezésében Istennek az a szándéka nyilvánul meg, hogy helyreállítsa az összhangot, azáltal, hogy helyreállítja a közösséget és emberségünket.³⁰ Homiletikai helyzetben egyértelműen ezt kell kidomborítanunk, természetesen figyelembe véve azt, hogy az igehirdető és gyülekezete kon-

³⁰ Vö. GARLAND, *Reading Matthew*, 77.

textusa esetről esetre változik. Ám bárhova is kerüljenek adott esetben a hangsúlyok, azt mindenképpen és minden egyes antitézis homiletikumánál szem előtt kell tartanunk, hogy Jézus szerint a Törvény (és a Próféták) középpontja a szeretet. A szeretet pedig nem eltörli, hanem betölti a törvényt. Az *Antitézisek*ben is megnyilvánuló szeretet nem írja felül még a legkisebb parancsolatot sem (Mt 5,18–19). Jézus esetenként árnyalja a Tórát, de nem „gyengíti”, ellenkezőleg: „erősíti”, mint azt a válás esetében láthatjuk. A törvény végül is vagy a szeretettől „függ” (vö. Mt 22,40), azaz a szeretet tartja meg, vagy semmi nem tartja.³¹

³¹ Vö. Luz, *Matthew 1-7*, 232.

Miklós Dániel¹

Robert C. Dexter 1940-es látogatása Erdélyben és Magyarországon

1940-ben az Amerikai Unitárius Társulat (American Unitarian Association – a továbbiakban AUA) külügyi bizottságának a vezetője, Robert C. Dexter feleségével, Elizabethtel európai körútra indult, amelynek célja az volt, hogy felmérjék a második világháború miatt hazájukból elmenekültek helyzetét különböző országokban. A Dexter házaspár körútja során Romániába és Magyarországra is ellátogatott. Előbbi országban nemcsak a menekültekkel való bánásmódot vizsgálták, hanem erdélyi magyar hitsorsosaik helyzetéről is érdeklődtek, míg Magyarországon igyekeztek tevőlegesen közbelépni a menekültek bizonyos csoportjai érdekében. A Dexter házaspár útjának magyarországi állomásáról, valamint annak következményeiről számos forrás elérhető online az Unitárius Segélybizottság (Unitarian Service Committee – a továbbiakban: USC) digitalizált anyagai közt – jelen írás főként ezekre az iratokra kíván támaszkodni.

A Dexter házaspár útjának előzményei

Az amerikai unitáriusok a 20. század első felében kapcsolatban álltak európai hittestvéreikkel, ismerték működésüket, életük körülményeit. Ez igaz volt a magyar unitáriusokra is, akik közül számos későbbi lelkész, egyházi vezető tanult amerikai egyetemeken – később nyelvtudásuknak köszönhetően angol nyelvű leveleikben tájékoztatták az AUA tagjait helyzetükről. Magyarországon ez a jelenlét a ferencvárosi Misszióház alapításában is tetten érhető, amely 1952-ig részben amerikai tulajdonban volt.² Robert C. Dexter számára sem voltak isme-

¹ Miklós Dániel (Salgótarján, 1989) a Magyar Nemzeti Levéltár munkatársa. 2021-ben védte meg doktori disszertációját az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában. 2022 óta az *ArchívNet* online forrásközlő folyóirat főszerkesztője. Fő kutatási területei a csehszlovák–magyar és cseh–magyar kapcsolatok története.

² Az ingatlant államosították, azonban az unitáriusok használatában maradtak az épület egyes részei ezt követően is. Lásd: RETKES Attila, *Unitáriusok Budapesten. Egy erdélyi történelmi egyház a főváros vallási életében 1869–1949* (Budapest: Zwingli Protestáns Kiadó, 2019), 239–242.

retlenek a magyar unitáriusok, hiszen két alkalommal járt Magyarországon. 1931-ben is egy európai körút részeként érkezett Budapestre, ahol a Misszióház (amely egyben mint kulturális központ és „erdélyi menedékház” működött) támogatásának fontosságára buzdított.³ A *Pesti Napló* újságírójának a kérdésére ekkor elmondta, hogy az egyháza küldte a tanulmányútra, hogy otthon jelentést tegyen az európai unitáriusok helyzetéről.⁴ 1938-ban szintén egy nagyobb európai út során látogatta meg az erdélyi és magyarországi hitsorsosait – ekkor azonban Dexter nemcsak Budapestre látogatott el, hanem a kocsordi gyülekezetnél is vizitált.⁵

1940-es útjának céljait Robert C. Dexter pontosan megjelölte, amikor az Egyesült Államok Külügyminisztériumához intézett kérelmet saját, valamint felesége útlevelének ügyében⁶ (a kérelemhez csatolt támogató levélben Frederick May Eliot, az AUA elnöke is kifejtette a Dexter házaspár útjának céljait⁷). Az előzetes tervek szerint 1940. január 27-én indultak volna el New Yorkból a Manhattan óceánjáró fedélzetén Genovába. Az érkezést követően a Nemzetközi Vöröskereszttel kívántak egyeztetni Genfben, majd különböző segélyhelyeket és unitárius gyülekezeteket⁸ látogattak volna meg Európa-szerte (Franciaország, Anglia, Hollandia, Belgium, Dánia, Magyarország és Románia szerepelt a felsorolásban biztos úti célként, Jugoszlávia pedig – Magyarország felé – esetleges közbülső megállóként). A teljes útra három hónapot számolt Dexter.

Az Eliot-féle kísérőlevélből kiderül továbbá, hogy Hollandiában az Utrechben székelő Szabadelvű Kereszténység és Vallásszabadság Nemzetközi Társulatát (International Association for Liberal Christianity and Religious Freedom)⁹ is

³ [JÓZAN Miklós], „Lelkészelnöki jelentés az 1931. évről. (III. közlemény)”, *Unitárius Értesítő* 11., 10. sz. (1932): 3.

⁴ Érdekesség, hogy a lap munkatársa arról is érdeklődött – mint kortárs távoli szemlélő –, hogy miként vélekedik Robert C. Dexter a szesztilalomról. Lásd: [Név nélkül], „A dollár és a vallás. Erdélyi körútja után Budapestre érkezett C. Dexter, az amerikai unitáriusok szövetségének titkára”, *Pesti Napló*, 1931. aug. 26., 4.

⁵ [Név nélkül], „Hírek. Vendégeink”, *Unitárius Értesítő* 17., 8. sz. (1938): 88.

⁶ Harvard University, Harvard Divinity School Library (a továbbiakban: HU HDL) bMS 16185/1 (27) Department of State, January 1940–March 1941. Robert C. Dexter levele Harry H. Boldsnak, 1940. január 2. [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:14717964\\$88i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:14717964$88i)

⁷ HU HDL bMS 16185/1 (27) Department of State, January 1940–March 1941. Frederick M. Eliot levele Harry H. Boldsnak, 1940. január 2.

⁸ Mint Dexter fogalmaz levelében: „our own groups.”

⁹ Az unitáriusok vezetésével 1900-ban létrehozott társulat volt az első, felekezetek közötti szervezet. A bostoni alapítású szervezet a mai napig működik, bár többször átnevezték,

fel kívánta keresni a Dexter házaspár. A rászorulóknak segélyezése kapcsán az AUA elnökre kitért rá, hogy Robert C. Dexter Európában azt méri fel, hogy miként lehetne a háborús menekülteken segíteni. Felhívta egyben arra is a figyelmet, hogy az 1938-as európai útja során Csehszlovákiába is ellátogatott, ahol egy olyan segélyszervezetet hozott létre (Waitstill Sharp és felesége vezetésével), amely eredményesen működött az ország felbomlása után is, egészen az 1939 augusztusában történt bezárásáig.

A csehszlovák érintettséget érdemes kiemelni, ugyanis, mint látni fogjuk, a magyarországi menekültügy felmérésekor a csehek helyzetét alaposan meg kívánták vizsgálni. Másrészt, a Dexter házaspár európai útja során is felbukkannak a csehszlovák emigráció képviselői. Érdemes ezért röviden arra is kitérni, hogy miként alakult az európai körút egészen a magyarországi tartózkodásig. Hazaérkezésüket követően Robert C. Dexter és felesége részletes jelentést nyújtott be az AUA vezetőségéhez.¹⁰ Ebből kiderül, hogy gyakorlatilag minden a terveik szerint alakult, ugyanakkor egyes világpolitikai események – éppen a magyarországi tartózkodásuk idején – némi rugalmasságot is megköveteltek az úton lévő amerikai unitáriusoktól.

A Dexter házaspár az SS Manhattan fedélzetére január 27-én szállt fel New Yorkban, és végül február 7-én kötött ki Genovában. Miután egy hetet Genfben töltöttek, február 15-én megérkeztek Párizsba. A francia fővárost nemcsak egy alkalommal ejtették útba, hanem ide többször is visszatértek útjuk során. Franciaországban való tartózkodásuk során tájékozódtak az ottani csehek és lengyelek helyzetéről. Előbbiek számára pénzbeli segély juttatásáról igyekeztek gondoskodni.

Angliai útjukra Belgium és Hollandia érintésével került sor: az itt töltött szűk két hét alatt Robert C. Dexter a csehszlovák emigráció egyes politikai vezetőivel találkozott. Itt szereztek arról is tudomást a feleségével, hogy Magyarországon milyen elbánásban részesülnek a cseh menekültek. Március 18-án indultak vissza Hollandia érintésével Franciaországba, ahol további egy hetet töltöttek. Ez idő alatt azzal foglalkoztak, többek között, hogy a Magyarországon tartózkodó cseh menekültekről még több információt szerezzenek. Március 28-án a

átszervezték. Az egyik ilyen változtatás során került át a társulat központja a hollandiai Utrechtbe 1930 folyamán. Lásd: FERENCZ József: „Az ökuménikus mozgalmak”, *Keresztény Magvető* 71., 4–5. sz. (1939): 154–171., 157.; MORRISON-REED, Mark D.: „Nemzetközi együttműködés az Unitárius Univerzalista Tanács megalakításában”. Fordította és átdolgozta GYERŐ Dávid. *Keresztény Magvető* 122., 2. sz. (2016): 111–133., 113.

¹⁰ HU HDSL bMS 16185/2 (4) European representatives, letters, 1940-1941... A Dexter házaspár jelentése, dátum nélkül.

Simplon Orient Expresszel utaztak tovább Romániába. Március 31. és április 3. között Bukarestben tartózkodtak, majd Kolozsváron töltöttek egy napot. Ezt követően április 5. és 12. között Budapesten voltak. Mint a jelentésükben fogalmaztak: az itteni ügyek olyan fontosnak tűntek, hogy csak április 12-én késő este indultak tovább Belgrádba.

„Huszonnégy fárasztó óra Kolozsváron”

Miután a Dexter házaspár Romániába érkezett, érthető módon ellátogattak az erdélyi unitárius egyház központjába, Kolozsvára is. Az itteni tartózkodásukról nem sok forrás áll jelenleg a rendelkezésünkre, annyi viszont bizonyos, hogy kevés idejük volt ügyintézésre. Erre utal az, hogy az úti jelentésben a Dexter házaspár úgy fogalmazott, hogy „huszonnégy fárasztó óra” hosszúságú volt kolozsvári tartózkodásuk.¹¹ A jelentés szerint éjfélkor érkeztek meg a városba, és innen valóban huszonnégy órával később indultak tovább.

A jelentés nem túl bőbeszédű az összesen ötnapos romániai tartózkodás eredményeivel kapcsolatban. A menekültek esetében kiderül, hogy csehek alig tartózkodnak az országban, azonban a nagyjából tizenötezer lengyelről kifogástalanul gondoskodnak a különböző segélyszervezetek. Robert C. Dexter ezen kívül mindössze Leona Handlert, Csifó Nagy Lászlót („Lazi Czifo”) és Varga Jánost nevezi meg olyanokként, akikkel Kolozsváron találkoztak. A házaspár kolozsvári tartózkodásáról a tekintélyes helyi napilap, az *Ellenzék* számolt be, és cikkéből több részlet is kiderül a házaspár romániai tartózkodásáról.

A lap tudósítója, Raffay István interjút szeretett volna készíteni Robert C. Dexterral, azonban erre nem volt lehetősége. A helyi kíséretéhez tartozó Kiss Elek unitárius egyházi főjegyző viszont elmondta, hogy Robert C. Dexter Bukarestben, többek között, a román parlament felsőházának ülésén részt vevő Vargha Béla püspökkel¹² is találkozott. Kolozsváron az unitárius egyház vendégei voltak, ahol kevés idejük volt a pihenésre (az újságíró nem véletlenül tette idézőjelbe a „pihenő” szót a cikkében). Délben ugyanis az egyház központjában nagyszabású társas ebéden fogadták az amerikai vendégeket. Itt megjelent az erdélyi

¹¹ „Twenty-four strenuous hours at Kolozsvár.”

¹² Vargha nem sokkal később Budapesten is járt. Nem világos ugyanakkor, hogy 1940 áprilisában Robert C. Dexterral vagy egyedül kereste meg Józan Miklós püspöki vikáriust. Utóbbi az 1940. április 24-én elmondott beszámolójában megemlíti, hogy találkozott velük. Lásd: Dr. Szent-Iványi Sándor Unitárius Gyűjtemény Levéltár (a továbbiakban: MUEMEL) I/2.-1-1-2. Jegyzőkönyv. 1940. április 24.

unitárius egyház vezetősége, és jelen volt Leona C. Handler is. Délután a püspöki palotában rendeztek teadélután az amerikai házaspár számára, este pedig maga Kiss Elek fogadta vacsorára őket. A nap folyamán a házaspár megtekintette Kolozsváron az Irisz-telepi unitárius „ima- és aggmenház” építését,¹³ majd a néprajzi múzeumban is látogatást tett.

A lap munkatársának a kérdésére Kiss Elek nem tudta megmondani, hogy mi az amerikai házaspár célja ezzel az európai körúttal. Feltételezte, hogy erről Vargha püspökkel beszéltek, azonban neki Kolozsváron erről nem árultak el gyakorlatilag semmit sem. Ők azonban tájékoztatták őket az erdélyi unitárius szórványok helyzetéről és a missziók vezetéséről is. Raffay István így cikkéhez bevezetőként csupán azt tudta írni, hogy „[E]gyházi tanulmányutat tesz a tengerentúlról érkező házaspár”. Az egyházi főjegyző beszélt a lapnak arról is, hogy előző nap este érkeztek meg Bukarestből Kolozsvárra, és az újságíró kérdésére való válaszádkor már épp indulófélben vannak a város pályaudvarára, ahonnan a 23:30-as gyorsvonattal utaztak tovább Budapestre. A jelentés és az *Ellenzék* cikke azonban az útvonalat tekintve ellentmond egymásnak. Mint szó esett róla, előbbi szerint gyakorlatilag csak az április 4-i napot töltötték Kolozsváron, míg Raffay István írása az április 10-i lapszámban jelent meg, és április 9-re datálja a Kiss Elekkel történt beszélgetés napját. Arra a kérdésre, hogy miért ez az ellentmondás, a kutatás jelenlegi állása szerint nem tudunk biztosan válaszolni. Elképzelhető, hogy ugyan az *Ellenzék* újságírója az amerikai látogatók okozta szenzációt kívánta meglovagolni (mint Raffay fogalmazott: „Ma, a mágneses aknáknak világában minden tengeren túlról idevetődött ember érdekes. Hát még, ha többet jelent megjelenése egyszerű hazatérésnél, atyafiságos látogatásnál”), azonban megkérhették az unitáriusok is arra, hogy csupán pár nappal később adjon hírt a Dexter házaspár kolozsvári tartózkodásáról – így elkerülve, hogy távozásukat követően más lapok is kérdezősködjének az egyháznál.

Az úti jelentésben megemlített három személy közül kettőt érdemes kiemelni.¹⁴ A becenevén említett Csifó Nagy Lászlót jól ismerhették az amerikai unitáriusok, mivel 1928–1932 között a tengerentúlon tanult, valamint később is levelezésben állt velük – ez a kapcsolatrendszere képezte a kommunista román

¹³ Az Irisz-telepi beruházás fontos fejezete zárult le 1940. május 14-én, amikor felszentelték a helyi unitárius templomot, és megkezdte működését az „aggmenház” is, amely először csak idős hölgyeket látott el. Lásd: [Szerző nélkül], „Imaházat szenteltek fel az unitáriusok az Irisz-telepen”, *Ellenzék* máj. 15., (1940): 10.; Sz., „Szemle. A kolozsvári Unitárius Nőszövetség alkotása”, *Unitárius Jövendő* 2., 6. sz. (1940): 76.

¹⁴ A „John Varga” névalakban feltüntetett Varga Jánosról jelenleg nem rendelkezünk adattal.

államvédelem általi megfigyelésének az alapját 1945 után.¹⁵ Csifó Nagy László a Dexter házaspár kolozsvári kíséretének is a tagja volt, ugyanis ő tolmácsolta Raffay István interjúfelkérését a szálláshelyükön, a Központi Szállóban, majd ő adta át az elutasító választ is.

Raffay írásából az is kiderül, hogy a jelentésben szintén megemlített Leona Handler szintén a szűk helyi kíséret tagja volt. A baltimore-i születésű lelkész 1939 folyamán érkezett Erdélybe mint az Unitarian Ministerial Association (Unitárius Lelkészek Egyesülete) európai képviselője. Ebben a minőségében volt jelen a helyi unitárius életben, és egy interjú szerint a magyar nyelvet is igyekezett elsajátítani.¹⁶ Arról az interjúban nem beszélt, hogy más Európában tartózkodó amerikai unitáriushoz hasonlóan ő is igyekezett segíteni az üldözötteken. 1940 tavaszán még Kolozsváron tartózkodott – így érthető, hogy találkozott a Dexter házaspárral –, viszont még az év vége előtt visszatért hazájába.¹⁷

A Dexter házaspár Magyarországon

Hogy a Dexter házaspár nem április 9-én tartózkodott Kolozsváron, ahogyan arról az *Ellenzék* írt, arra az úti jelentésén kívüli bizonyíték a magyar külügyminisztérium napi jelentése is, amelyben a szaktárca politikai osztályának vezetője, Ghyczy Jenő leírja, hogy miként zajlott le aznap a találkozója Robert C. Dexterrel. Mint e dokumentum is mutatja: a házaspárnak nemcsak ideje volt több a magyar fővárosban, hanem dolga is több akadt.

Egy másik híradás szintén az *Ellenzék*ben megjelent cikkekre cáfol rá – egyben tudósít arról is, hogy a budapesti unitáriusok miként fogadták a Dexter házaspárt. Az *Unitárius Értesítő* 1940. évi negyedik száma arról számolt be, hogy április 7-én nemcsak részt vett a Koháry utcai (ma: Nagy Ignác utca) templomban a rádió által is közvetített istentiszteleten, hanem ő maga is felszólalt Józán Miklós

¹⁵ PÁL János, „Unitárius egyházvezetés 1945–1965 között. Egy célcsoport metamorfózisa?”, *Magyar Kisebbség* 18., 1. sz. (2013): 82–175., 88.; OLÁH Sándor: „Egy »demokratikus magartartású pap« az ügynökhálózatban. II. rész”, *Székelyföld* 17., 5. sz. (2013): 115–137., 117.

¹⁶ Bíró János, „Magyarul mondja már a »Miatyánk«-ot és abaposztóból készült kabátot csináltatott magának az erdélyi unitáriusok csikágói vendége”, *Keleti Ujság*, 1939. dec. 7., 5.

¹⁷ Rövid életrajzát lásd: URBANOWICZ, Victor, „History Vignette 14: Leona Handler Light”, *Unitarian Universalist Association*, 2016. Hozzáférés: 2025. 02. 20. <https://www.uua.org/midamerica/history/vignettes/history-vignette-14-leona-handler-light/>.

püspöki helynök üdvözlő szavai után.¹⁸ Robert C. Dexter a Dávid Ferenc Egyletben is tartott előadást, ennek a dátuma azonban nem ismert.¹⁹ Április 8-án Elizabeth Dexter jelen volt a Székely Otthon (vagyis az Unitárius Nőszövetség székely bútorokkal berendezett otthonának) átadásán, aki a „nagyvilág unitárius asszonyainak üdvözlését” tolmácsolta a megnyitón megjelentek felé.²⁰

A budapesti unitárius közösségen belüli szereplésük mellett európai útjuk fő céljával is foglalkozott Robert és Elizabeth Dexter. Erre példa a fentebb említett napi jelentés is. Csupán utalás szintjén rendelkezünk információval arra nézve, hogy a találkozó megszervezése már korábban megkezdődött: Ghyczy Jenő egy későbbi válaszlevelében (erről szó esik alább) értesíti Pelényi János washingtoni magyar követet Dexter látogatásáról, és itt hivatkozik a diplomata 1940. január 23-án keltezett levelére.²¹ E levél tartalmát nem ismerjük, azonban látva, hogy 1940 januárjában az AUA intézkedni próbált a Dexter házaspár kiutazása érdekében, nem lenne meglepő, hogyha Magyarország washingtoni képviselőjéhez azzal a céllal fordultak volna, hogy beajánlják küldöttjeiket a magyar vezető tisztségviselőknél.

Az április 9-i találkozó fő, de nem kizárólagos témája a cseh menekültek magyarországi helyzete volt – ezen az eseményen Dexter kíséretéként Ferencz József unitárius lelkész is részt vett. Dexter az általános menekültügy felől közélítve említette azt, hogy tudomása szerint Magyarországon a lengyel menekültekkel nagyon jól bánnak. Dexter egyébként az úti jelentésében arról számolt be, hogy magyarországi látogatása idején nagyjából 15 000 lengyel tartózkodott az országban. Ezt a számot valósnak tekinthetjük, nemcsak egy éppen Magyarországon tartózkodó „előkelő idegen” által megadottnak. Bár Lengyelország 1939. szeptember 17-i eleste után a Magyarországra tömegével érkező katonai és polgári menekültek száma jóval nagyobb volt, ez a szám apadt, mivel többen illegálisan/legálisan távoztak az országból.²² Ghyczy nem feszegette a lengyelek ügyét

¹⁸ [Név nélkül], „Hírek”, *Unitárius Értesítő* 19., 4. sz. (1940): 38. https://adt.arcanum.com/hu/view/UnitariusErtesitoElet_1940/?pg=37&layout=s

¹⁹ MUEMEL X/8-4-22. Feljegyzés a Dávid Ferenc Egyletről (másolat). 1945. augusztus 14.

²⁰ [Név nélkül], „Hírek”, *Unitárius Értesítő* 19., 4. sz. (1940): 38. https://adt.arcanum.com/hu/view/UnitariusErtesitoElet_1940/?pg=37&layout=s; UJVÁRY László: „Budapesti levél”, *Unitárius Közlöny* 50., 5. sz. (1940): 103.

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K 63-7/7-ad1770/pol-1940. Ghyczy Jenő napi jelentése. 1940. április 9.

²² Frojimovics Kinga 2014-ben a rendelkezésre álló adatok alapján arról írt, hogy 1939 októberében valamivel több mint 40 000 lengyel katonai és civil menekült tartózkodott Magyarországon. Számuk 1939 decemberére 31 000-re, 1940 júliusára alig több mint

a jelentés szerint, és ez bő nyolcvan év távlatából is érthető, hiszen Dexter esetükben dicsérte a magyar kormányzat tevékenységét. A külügyminisztérium politikai osztályának vezetője mindenesetre az amerikai unitárius küldöttnek átadott egy a Honvédelmi Minisztérium által összeállított angol nyelvű összefoglalót, amely a menekültek helyzetéről készült. Ghyczyt jobban érdekelték azonban azok az állítások, amelyeket Dexter a csehek ügyében tett. Dexter ugyanis arról beszélt, hogy az ismeretei szerint Magyarországon tartózkodó 1200-1500 cseh menekülttel (ezt a számot adta meg később az úti jelentésében is) nem bánnak jól a hatóságok, és ennek híre a tengerentúlra is eljutott. Éppen ezért Magyarországnak érdekében állna, hogy javítson a cseh menekültek helyzetén – mutatott rá Dexter. Válaszában Ghyczy kifejtette, hogy „hivatalos helyről szerzett értesülések alapján” ő 250 Magyarországon tartózkodó cseh menekültől tud. Ghyczy kifejtette továbbá, hogy azért sem lehet egyenlőségjelet tenni a csehek és lengyelek közé, mivel a Cseh–Morva Protektorátusban a külföldi „cseh–szlovák légiók” számára toborzott személyek titokban Magyarországon keresztül haladnak át. A magyar kormány pedig nem engedheti meg a „semlegességi kötelezettségei” miatt, hogy nagy számban átengedje őket az ország területén. Az osztályvezető hozzátette, hogy a bánásmódot illetően figyelembe vehetnék azt is, hogy Csehszlovákiában milyen üldöztetés érte a magyar kisebbséget, azonban ettől eltekintenek ez esetben.

Teleki Pál kormányfősége során valóban törekedett a „fegyveres semlegességre,” vagyis a második világháborúba való belesodródás elkerülésére, de az aktív külpolitika fenntartására. Ghyczy mégis csúsztat a „külföldi légiók” kapcsán. A budapesti vezetésnek valóban volt tudomása arról, hogy a Cseh–Morva Protektorátusból titokban menekülnek a katonakorú férfiak, hogy csatlakozzanak a külföldön szervező csehszlovák katonai egységekhez,²³ azonban ilyen céllal éppen Magyarországon is zajlott szervezkedés lengyel részről, amelyet a magyar

11 000-re csökkent. A Dexter házaspár által áprilisban jelzett 15 000-es létszám így pontosnak nevezhető. Lásd: FROJIMOVICS Kinga, „Egy embermentő példája? Id. Antall József és a lengyelországi zsidó menekültek Magyarországon a második világháború idején”, *Századok* 148., 4. sz. (2014): 931–957., 935.

²³ Marosy Ferenc prágai főkonzul 1939 és 1940 folyamán is tájékoztatta a magyar külügyminisztériumot arról a jelentéseiben, hogy milyen módon zajlik a Cseh–Morva Protektorátusban a harcolni kívánók szervezése, majd utaztatása-menekítése. Lásd: MNL OL K63-7/19-3703/1939. Marosy Ferenc jelentése. 1939. június 25., MNL OL K 63-7/19-6253/1940/VII. res. Marosy Ferenc jelentése. 1940. január 29.

kormányzat félhivatalos státuszban megtűrt.²⁴ S bár jelen írás terjedelmi és időbeli keretein túlmutat, érdemes megjegyezni, hogy 1939-ben Magyarország még megtagadta, hogy német egységek vonulhassanak fel a területén Lengyelország ellen, viszont 1940 nyarán már átengedte a „tancsapatokat,” amelyek a kiélezett romániai belpolitikai helyzetet voltak hivatottak pacifikálni. Utóbbi döntést a londoni kormányzat nehezményezte, ez pedig kifejezetten negatívan érintette Teleki Pált, aki igyekezett az Egyesült Királyságra is támaszkodni külpolitikai téren.

Visszatérve az 1940. április 9-i találkozóhoz, Ghyczy válaszával nem ért véget a megbeszélés, mivel Robert C. Dexter még két felvetéssel hozakodott elő. Egyrészt arról érdeklődött, hogy ha a tengerentúlon összegyűjtik a megfelelő tőkét, akkor működhet-e Magyarországon egy küldött, aki a cseh menekültekkel foglalkozik, másrészt pedig arra kérdezett rá, hogy meglátogathatja-e a fogva tartott cseheket. Ghyczy visszakérdezett, hogy a Cseh–Morva Protektorátusban esetlegesen nagy unitárius közösségek léteznek-e, hogy ennyire érdekli őt a magyarországi cseh menekültek helyzete. Dexter a válaszában kifejtette, hogy a „csehszlovák egyház” tart fenn velük jó kapcsolatot, pár évvel korábban pedig az előbbi felekezet püspöke tett látogatást Romániában, amelyet egyben arra használt fel, hogy közbenjárjon a magyar unitáriusok érdekében.²⁵

Az AUA valóban kapcsolatban állt a csehszlovák unitáriusokkal, és nem meglepő továbbá Dexternek a küldöttre vonatkozó felvetése sem, hiszen több társadalmi szervezet, segélybizottság, illetve nemzetközi segélyszervezet működött ekkor Magyarországon,²⁶ amelyek részben tehermentesítették a magyar szerveket az ellátás terén. Amint pedig említettük, Dexter már szervezett ilyen kiküldetést 1938-ban is Csehszlovákia esetében. Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy a Ghyczy-féle napi jelentésben szereplő „csehszlovák egyház” a római katolikus egyházból kivált és a huszita hagyományokhoz visszatérő felekezet, amely

²⁴ A lengyel evakuációs tevékenységgel kapcsolatban lásd: VARGA E. László, „Jan Emisarski vezérkari alezredes, budapesti lengyel katonai attasé működése, 1938–1940”, *Aetas* 25., 1. sz. (2010): 113–130.

²⁵ A kutatás jelenlegi állása szerint a csehszlovák egyház ilyen szándékáról nincsenek ismereteink – az amerikai és angol unitáriusok azonban igyekeztek segíteni a kisebbségi sorba került magyar hitsorsosaikon a román hatóságoknál. PÁL, *Unitárius egyházvezetés...*, 87–88.

²⁶ A lengyelek ellátásában-segélyezésében például szerepet vállalt a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság, a Magyar Menekültügyi Ifjúsági Bizottság, a Miczkiewicz Társaság, az Országos Magyar–Lengyel Cserkészkör, az Ökumenikus Világtanács (Ecumenical Council of the Churches) és a Young Men's Christian Association (Keresztény Ifjak Társasága – YMCA). Lásd: FROJIMOVICS, *Egy embermentő...*, 942–943.

nem azonos a cseh unitárius egyházzal²⁷ – azonban az előbbi felekezet is kapcsolatban állt az unitárius egyházakkal.²⁸

Ghyczy Jenőnek a felvetésekre adott válaszát nem ismerjük, azok a jelentésben nem szerepelnek. Elképzelhető ugyanakkor, hogy reagált azokra. Az összefoglaló úti jelentésből ugyanis kiderül, hogy Elizabeth Dexter meglátogathatott egy helyet, ahol cseheket őriztek, és a magyarországi képviselő ügyének kérdése sem zárult le csupán a felvetéssel – ez utóbbiról azonban később írunk. Az úti jelentésben a Dexter házaspár ellenben nem részletezte, hogy hol található a meglátogatott intézmény, csupán annyit közöltek, hogy „fogdáról”²⁹ van szó – ahol nyolcvan csehet zsúfoltak össze két helyiségben. Hozzá tették ugyanakkor, hogy azt a katonai börtönt,³⁰ ahol a Magyarország területére ismét belépő cseheket³¹ zárták, nem látogathatták meg. Elizabeth Dexter személyesen úgy ítélte meg, hogy az általa meglátogatott fogdában a csehek ellátása hiányos volt (rossz volt az ételmezésük, ruházódásuk, nem voltak ágyaik és tisztálkodószereik). Azt is megtudta róluk, hogy itt csak ideiglenesen vannak fogva tartva, azonban volt köztük olyan is, aki már négy hónapja volt bezárva.

A Dexter-jelentésben arról is szó esik, hogy a házaspár által nem látott helyen állítólag még rosszabbak a viszonyok. A jelentés alapján elképzelhető, hogy Elizabeth Dexter a Mosonyi utcai toloncházat látogathatta meg, ahová a cseheket az illegális határátlépésük miatt vitték, a másik, általuk nem látott intézmény pedig a citadella volt.³² A későbbi cseh visszaemlékezések is arról számolnak be, hogy nem volt jó az ellátásuk a magyarországi elzárásuk alatt. Nem lehet meglepő az sem, hogy a Dexter házaspár látogatását követően a magyar Külügyminisztérium még április folyamán felmérte a citadellában őrzött csehek helyzetét.

²⁷ Utóbbi 1930-ban ismerte el önálló „vallási társulatként” a csehszlovák állam. Lásd: *A Csehszlovák Állam Törvényeinek és Rendeleteinek Gyűjteménye* 1930., 49. sz. (1930): 561.

²⁸ FERENC József, „A Csehszlovák nemzeti egyház”, *Keresztény Magvető* 66., 1. sz. (1934): 36–41., 38., 41.

²⁹ „Jail”

³⁰ „Military prison”

³¹ Az ismételt belépés alatt az értendő, hogy a határsértőként kezelt, Magyarország területére illegálisan belépett cseheket az elfogásuk után gyakran áttették a határon a csendőrok. Innen azonban többen visszatértek, hogy útjukat folytassák.

³² A citadellát valóban nem látogathatta meg a Dexter házaspár. Erről Ghyczy Jenő tájékoztatta Pelényi Jánost, Magyarország washingtoni követét. A levélről később szólunk részletesen. MNL OL K 63-7/7-1774/pol/1940. Ghyczy Jenő levele Pelényi Jánoshoz. 1940. május 26.

A kiküldött Zilahy-Sebess Jenő jelentése rendezett, de puritán körülményeket írt le a budai erődben fogvatartottak kapcsán.³³

A Dexter házaspár ugyanakkor tisztában volt azzal is, hogy a magyar kormányzatra nagy német nyomás nehezedett, Berlin ugyanis követelte mind a cseh, mind a lengyel menekültek visszaszállítását a Harmadik Birodalomba – erről is szót ejtettek az AUA számára írt jelentésükben. Úgy látták, hogy a lengyelek esetében – a tradicionális barátságra hivatkozva – a magyar vezetés ellenáll a németeknek, a táboraikban jó ellátást biztosítanak, és félrenéznek, ha szökésekre kerül sor. A csehek esetében már nem így jártak el: rosszul bántak velük, és gyakran visszatoloncolták őket német területre. Mint leírták: a budapesti kormányzat a csehek helyzetét éppen a német nyomás miatt igyekezett titokban tartani, ezért amikor magyar unitáriusoknak beszéltek a témáról, ők zavartan reagáltak a halottakra, de megígérték, hogy közbenjárnak az érdekükben.³⁴

A jelentésben ezt követően a menekültek olyan csoportjáról írtak, amelynek a létezéséről nem volt fogalma a Dexter házaspárnak, azonban a magyar beszélgetőpartnereik (nem említik név szerint, hogy kikről van szó) róluk már szívesebben beszéltek. Tőlük megtudták ugyanis, hogy több erdélyi magyar menekült el otthonából 1940 márciusában egy állítólagos támadás nyomán, a helyben maradtakat pedig súlyos retorziók érték – ez utóbbival kapcsolatban azonban a Dexter házaspár nem tudott bizonyítékokat gyűjteni. A jelentésben arról írtak, hogy a „néhány ezres” nagyságrendben érkezett erdélyi menekülteket különböző táborokban helyezték el, és ott gondoskodtak róluk a magyar hatóságok.

A Dexter házaspár „homályos pletykának”³⁵ nevezte a híresztelést bizonyítékok hiányában. Az azonban nem lehet véletlen, hogy nem tudtak több információt begyűjteni az ügyben, ugyanakkor mégis beszéltek róluk a magyar tárgyalópartnerek. 1939 tavaszán Romániában elterjedt a pletyka, mely szerint a magyar csapatok nemcsak Kárpátaljára, hanem Erdélybe is be fognak vonulni. A tömeges mozgósítás számtalan magyar nemzetiségűt is érintett, ugyanakkor a rendőri szervek is felléptek a határ menti magyar lakossággal szemben. Mindezek nyomán már 1939-ben megkezdődött a partiumi és erdélyi magyarok átshökése a határon. 1940 februárjában közel négyezer erdélyi menekült tartózko-

³³ MNL OL K 63-7/7-988/1940. Zilahy-Sebess Jenő jelentése. 1940. április 22.

³⁴ Ilyen fellépésre konkrét példa egy bizonyos Ziska házaspár esete, akikkel Robert és Elizabeth Dexter már Jugoszláviában találkozott az útjuk során. A cseh unitárius lelkész és feleségét a magyarországi fogságból Csíki Gábor közbenjárása nyomán engedték szabadon. HU HDSL bMS 16003/1 (12) Refugees, Czech, correspondence... Robert C. Dexter levele Herbert McLachlanhez. 1940. június 4.

³⁵ Az eredetiben „vague rumors” szerepel.

dott különböző magyarországi településeken felállított táborokban, és ellátásuk, egyben annak megszervezése hiányosságokkal küszködött. A szervezést az is nehezítette, hogy nyilvános gyűjtést külpolitikai okok miatt nem lehetett szervezni érdekükben.³⁶

Valószínűsíthető, hogy éppen eme körülmények miatt nem engedték, hogy az AUA küldöttjei pontosabb információkat szerezzenek az erdélyi menekültekről, mivel, ha a nemzetközi közvélemény értesült volna az ő helyzetükről, az csak tovább élezte volna az Erdély hovatarozása miatt már feszült magyar–román viszonyt.³⁷ A magyar beszélgetőpartnerek viszont szerették volna, hogy a Dexter házaspár – valamint az AUA – „bemondás után” foglalkozzon az erdélyi menekültekkel.

A menekültek egy speciális magyarországi csoportjáról is értesült a Dexter házaspár, akikről az úti jelentésükhöz csatolt mellékletben írnak.³⁸ Az 1939-es impériumváltás ugyanis azokat a Kárpátalján élő, korábban a csehszlovák állam által befogadott orosz emigránsokat is érintette, akik 1920–21 folyamán menedéket kaptak Prágától. Az összefoglaló szerint a kérdéses oroszok Konstantinápolyban ragadtak, miután Gyenyikin és Vrangel hadseregei kiűrtették Dél-Oroszországot: közülük többen már a csehszlovák állampolgárságot is megszerezték, Kárpátaljára pedig azért költöztek, mivel ott az anyanyelvükön meg tudták magukat értetni a helyi ruszin lakossággal.³⁹ Bár a Dexter házaspár részletes összefoglalót csatolt a jelentéséhez (amelyből az is kiderül, hogy az összesen 208 orosz család hol él a területen, és hogy Kárpátalja kormányzói biztosának, Perényi Zsigmondnak a jóváhagyásával miként igyekeztek rajtuk segíteni), az nem derült ki, hogy ezeket az értesüléseiket honnan és kitől szerezték. Látna ezt és a Dexter házaspár útjának a következményeit – melyekről alább esik szó –, valószínű, hogy az orosz menekültek ügye nem képviselt prioritást az AUA küldöttjei számára.

A kutatás jelen állása szerint nincs arra vonatkozó adat, hogy Ghyczy Jenőn kívül a Dexter házaspár találkozott volna más magyar kormányzati tisztségviselővel. Az úti jelentés erdélyi menekültekre vonatkozó részei ugyanakkor arra utalnak, hogy nem csak a budapesti unitáriusok közösségével váltottak szót az

³⁶ Részletesen lásd: L. BALOGH Béni, „Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939- és 1944 között”, *Regio* 10., 3–4. (1999): 243–266., 244–248.

³⁷ Hasonló okok miatt nem szerveztek nyilvános gyűjtést a magyarországi csehek ügyében a tengerentúlon sem az amerikai unitáriusok – lásd alább.

³⁸ HU HDSL BMS 16185/2 (33) R, 1940–1941. Memorandum a kárpátaljai orosz menekültekről. Dátum nélkül.

³⁹ Uo.

ügyről. A jelentésben ugyanis úgy fogalmaznak, hogy a magyar kormányzatot örömmel tölténé el, ha amerikai nyomásgyakorlás történné a helyzet javítása érdekében. A Dexter házaspár arra is rámutatott, hogy nehéz lenne az amerikai nyilvánosságot az erdélyi magyarság megsegítésére buzdítani, miközben Magyarország rosszul bánik a cseh foglyokkal, a magyar vezetés nem kívánja semmilyen „cseh bizottság” létrehozását, mivel az a helyzet beismerését jelentené, egyben kiváltaná a németek haragját, de azt üdvöznék, ha az Amerikai Vöröskereszt (American Red Cross) egy megbízottat küldene, aki több ügyel is foglalkozna. A jelentésben a Dexter házaspár úgy vélekedett, hogy a Vöröskereszt egyének helyett inkább csoportok megsegítésével tud foglalkozni, és talán a magyar vezetésnek nem lenne ellenére, ha a csehek mellett másokat is segélyeznének. Hozzá tették, hogy az Amerikai Vöröskereszt gondolkozott egy regionális képviselő kiküldésén, illetve azt is, hogy Magyarországon népszerűek az amerikaiak, az amerikai unitáriusok iránt pedig nagyon hálásan viseltettek.

A Dexter házaspár hazaútja és a (háborús) tapasztalatok

Jelentésükben Jugoszláviáról a magyarországinál barátságosabb hangnemben emlékeztek meg Dexterék, azonban odajutásuk nemcsak a sok elintézendő ügy miatt volt késedelmes. Április 12-én késő este indultak el Budapestről Belgrádba, de gondot okozott az, hogy csupán egy vonat közlekedett Jugoszlávia fővárosába, és az is hogy április 9-én tovább eszkalálódott a második világháború a Weserübung-hadművelettel, vagyis Németország Norvégia elleni támadásával. Ennek következtében sem hálókocsihelyet, sem repülőjegyet nem tudtak venni. Végül egy nappali vonattal utaztak, amelyet különleges lehetőségnek tekintettek, mivel láthatták az árvíz által elöntött területeket⁴⁰ – ami miatt vonatuk sok esetben csak lassan tudott haladni.

⁴⁰ Az 1940. évi tavaszi árvíz előzménye rendkívül hideg és csapadékos tél volt. Márciusban előbb egy jeges árvíz duzzasztotta fel a magyarországi folyókat (főként a Dunát), majd nem sokkal később a hirtelen beállt enyhülés miatt elolvadt hótakaró okozta a következő árhullámot. Érdekeséggéppen megjegyzendő, hogy az ekkor épp Magyarországon elzárás alatt tartott csehek számára is feltűnt a szokatlan időjárás, amelyről a később velük készített interjúkban is megemlékeztek. Lásd: Á. L., „Háború az árvíz ellen”, *Képes Vasárnap* 62., 14. sz. (1940): 2.; THUMMER Árpád, „Az idej országos árvíz”. *Vízügyi Közlemények* 22., 1–2. sz. (1941): 1–10.; MIKLÓS Dániel „Cseh internáltak magyarországi tapasztalatai”, in *Paletta. I. új- és jelenkortörténeti tudományos diákkonferencia. Tanulmánykötet*, szerk. FEKETE Bálint, NYÚL Viktor, 33–49 (Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, 2014), 43–44.

A jelentés más részein is átsejlenek az európai háborús mindennapok. Február 27-én korán reggel Brüsszelből indultak volna tovább Amszterdamba, azonban egy éjszakai légiriadó miatt jóval korábban kellett kelnük, majd egy órát egy óvóhelyen töltöttek. Március 5-én Amszterdamból repültek Angliába, elsötétített repülőgépen. A hollandokról feljegyezték, hogy a „kráter szélén” élnek, Amszterdamban pedig minden nap fegyverropogást lehetett hallani.

Belgrádot a Dexter házaspár április 17-én hagyta el a Simplon expresszvonattal, majd közel egy napi utazás után érkeztek meg Milánóba. Innen visszatértek Genovába, ahonnan az SS Washington fedélzetén április 20-án távoztak, hogy április 29-én partra szálljanak New Yorkban.

Az utazás utóélete: az USC létrehozása és egyeztetés Pelényi János követel a magyarországi képviselő ügyében

Az úti jelentés konklúziójaként Robert C. Dexter egy nyugat-európai és egy magyarországi képviselő mielőbbi kiküldését javasolta. Nyugat-európaiként a Sharp házaspárt ajánlotta, akiket a csehek ismernek és elismernek – feladatuk elsősorban a franciaországi cseh menekültek segítése lenne. A magyarországi képviselőnek a csehek mellett az erdélyiek és a kárpátaljai oroszok támogatása lett volna a feladata: itt rövidebb, három hónapos kiküldetéssel kalkulált, a segélyezésre szánt összegeket pedig csak amerikai felügyelet mellett javasolta szétosztani.

A kiküldetések ügye továbbra is napirenden maradt, de a Unitarian Service Committee létrehozása az AUA európai segélyezésének fontos állomása lett. Ennek alakuló ülését 1940. május 17-én tartották meg, a jelenlévők pedig Robert C. Dextert választották ügyvezető elnöknek, aki beszámolt arról, hogy hazaérkezését követően miként egyeztetett az európai segélyezés ügyében Washingtonban a State Department, az Amerikai Vöröskereszt tisztviselőivel, valamint Pelényi János magyar követtel. Utóbbi egyeztetésről kifejtette, hogy az együttműködő szellemben zajlott, azonban a Magyarországra juttatandó segélyezés ügyében arról esett szó, hogy azt nem lehet csak a csehek ügyére alapozni.

Hogy a találkozó pontosan mikor zajlott le május első felében, azt nem lehet megállapítani Robert C. Dexter levelezéséből, azonban azt igen, hogy miről egyeztetett bővebben a magyar diplomatával. A megbeszélés részleteiről több személyt értesített. A találkozón (amelyen Dexter és Pelényi felesége is részt vett) a követ – Dexter elmondása szerint – zavarba jött a jelentésükben írt magyarországi helyzet kapcsán, és bizalmasan közölte, hogy szívesen közbenjár a budapesti kormánynál az amerikai képviselő ügyében, ha találnak megfelelő személyt

a feladatra, és biztosítani tudják az anyagi forrást a misszióhoz. Hozzátette azt is, hogy csak egyedül a csehek érdekében nem járhat el ez a kiküldendő személy. Pelényi támogatta azt az elképzelést, mely szerint az amerikai unitáriusok a soraikból küldenének valakit, mivel korábban is jó viszonyt ápoltak az erdélyi és magyarországi hitsorsosaikkal.⁴¹

Pelényit Dexter levélben tájékoztatta az USC május 17-i ülésén történekről: így azt is megírta neki, hogy a szervezet támogatja, hogy kijelöl egy megfelelő személyt a magyarországi kiküldetésre, valamint hogy előteremti a képviselő munkájának anyagi fedezetét. A pénzüsszeg kapcsán arról adott tájékoztatást, hogy magánúton igyekeznek összegyűjteni az összeget, a nyilvánosság kizárásával; Dexter reményét fejezte ki, hogy egy héten belül már előre tudnak lépni e téren. Másfelől nehezebb feladatnak tekintette a megfelelő személy kiválasztását, de azt remélte, hogy gyorsan tudnak haladni ezzel az üggyel is.

Az USC üléseinek jegyzőkönyvei alapján állítható, hogy valóban foglalkoztak az anyagi és a személyi kérdésekkel. A szervezet május 29-én tartott gyűlésén szóba került, hogy miként áll az általános, jótékony célokra fordítandó összegek gyűjtése. A magyar ügyről ekkor nem volt szó, azonban döntés született arról, hogy a holland rászorulóknak számára elkülönítenek egy bizonyos pénzmennyiséget. Robert C. Dexter arról referált, hogy miként áll a magyarországi képviselő személyének az ügye. A jegyzőkönyv szerint számos személy neve felmerült lehetőségként, azonban egyik esetben sem döntöttek – csupán Sydney B. Snow-t nevesítette, az Illinois-i Meadville Theological School tanárát, aki azonban elhárította a megkeresést.⁴²

Az ezt megelőző Dexter-Snow-levélváltásból kiderül, hogy az USC azért gyűjtötte az összeget a nyilvánosság kizárásával, mert nem indokolhatták meg, hogy mire fogják fordítani a pénzt. Feltételezhető, hogy nem kívánták a magyar kormányzatot nehéz helyzetbe hozni a nyugati világ közvéleménye, vagy még inkább Németország előtt. Ehhez kapcsolódóan Dexter arról is írt, hogy nemcsak a Magyarországon tartózkodó cseh, hanem más nemzetiségű menekültek számára zajlik a gyűjtés, és hogy küldöttként a Sharp házaspár éppen azért nem

⁴¹ HU HDSL bMS 16185/2 (24) O, 1940-1941. Robert C. Dexter levele Winfred Overholsernek. 1940. május 17.; HU HDSL bMS 16185/2 (38) S, 1940. Robert C. Dexter levele Ernest J. Smith-nek. 1940. május 24.; HU HDSL bMS 16185/1 (24) Czechs, May 1940-April 1941. Robert C. Dexter levele Karel Červenkának. 1940. május 27.; HU HDSL bMS 16185/1 (7) C, 1941. Robert C. Dexter levele Mr. Coe-nak. 1940. május 27.

⁴² HU HDSL bMS 16185/1 (4) Agendas, minutes, reports, 1940-1941. Az USC 1940. május 29-i ülésének jegyzőkönyve.

jöhet szóba, mert jó a cseheknél a beágyazottságuk.⁴³ Dexter udvarias felkérését Snow válaszlevelében azzal utasítja el, hogy szívbeteg feleségére kell vigyáznia, ezért nem vállalhatja a kiküldetést.⁴⁴

A magyarországi cseh menekültek helyzete kapcsán érdemes megemlíteni a Dexter és Karel Červenka közötti, szintén 1940 májusában folytatott levelezést. A washingtoni csehszlovák követség első titkára 1940. május 24-re keltezett levelében megköszönte, hogy beszámolt a magyarországi cseh menekültek helyzetéről,⁴⁵ és egyúttal a követ, Vladimír Hurban kérését tolmácsolta, miszerint a jövőben számoljon be arról, hogy miként folyt le egyeztetése a washingtoni magyar követtel. Csatolmányként pedig három, 1940 februárjában megjelent amerikai újságcikket küldött el az USC ügyvezetőjének. Dexter a válaszában megköszönte az újságcikkeket, és leírta, hogy nagyon elégedett volt a Pelényivel folytatott egyeztetéssel, továbbá azóta arról is beszámolt a magyar követnek, hogy miként áll a gyűjtés ügye (lásd fentebb).⁴⁶

A Červenka által csatolt cikkek az amerikai napi sajtó tekintélyes lapjaiban jelentek meg 1940 első negyedében (február 29.: *New York Post*, *New York Times*; március 1.: *New York Times*).⁴⁷ Az írások a Magyarországon fogva tartott cseh menekültek nehéz helyzetéről szóltak. Érdekes egybevetni a cikkek megjelenésének a dátumait azzal az információval, amely a Dexter házaspár úti jelentésében volt olvasható, mely szerint angliai tartózkodásuk alatt értesültek arról, hogy miként bánnak a cseh menekültekkel Magyarországon. Lehetséges, hogy március elején már láthatták is eme írásokat, az viszont valószínűbb, hogy a csehszlovák emigráció a kérdéses cikkeket is felhasználta arra, hogy tájékoztassa az AUA küldöttjeit.

⁴³ HU HDLSL bMS 16185/2 (38) S, 1940. Robert C. Dexter levele Sydney B. Snow-nak. 1940. május 25.

⁴⁴ HU HDLSL bMS 16185/2 (38) S, 1940. Sydney B. Snow levele Robert C. Dexternek. 1940. május 28.

⁴⁵ A Červenkának adott válaszából kiderül, hogy a diplomata egy alkalommal vendégül látta Dextert és feleségét washingtoni útjuk során.

⁴⁶ HU HDLSL bMS 16185/1 (24) Czechs, May 1940-April 1941. Robert C. Dexter levele Karel Červenkának. 1940. május 27.

⁴⁷ HU HDLSL bMS 16185/1 (24) Czechs, May 1940-April 1941. A *New York Post* cikke. 1940. február 29.; HU HDLSL bMS 16185/1 (24) Czechs, May 1940-April 1941. A *New York Times* cikke. 1940. február 29.; A *New York Times* cikke. 1940. március 1.

A magyarországi cseh menekültek ügyének megoldása

A Dexterrel folytatott egyeztetéséről Ghyczy Jenő egy 1940. május 26-án kelt levelében tájékoztatta Pelényi Jánost azzal a céllal, hogyha valaki érdeklődne az amerikai unitárius tisztségviselő magyarországi látogatásáról, akkor tudjon érdemben reagálni. Ghyczy arról írt, hogy Dexter kissé erőszakos volt, és mindenáron meg akarta látogatni a citadellába zárt cseheket, azonban ezt a katonai hatóságok nem engedélyezték, mivel oda olyan személyeket zártak, akik katonai szempontból gyanúsak minősültek. Az pedig téves állítás volt, mely szerint Németországnak adnák ki a cseheket. Közölte azt is, hogy okafogyottá vált a magyarországi csehek segélyezése, mivel vagy távoztak az országból, vagy eltávolították őket.⁴⁸

A csehok szabadon bocsátásáról Dexter más úton értesült: a YMCA képviselőjében Donald A. Lowrie is Magyarországra érkezett 1940 tavaszán. Ő arról számolt be, hogy május közepén a citadellát már üresen találta: két személy tűnt el, akikről feltételezte, hogy az „ellenségeiknek” adták át őket. Mint megjegyezte: ők ketten fizettek azért, hogy a többi nyolcvannyolc társuk szabadulhasson. Hozzátette: ők már „egy szabad országban”⁴⁹ vannak, de a többi helyről is kiengedték a cseheket, és csak nagyon kevesen érkeznek Magyarországra.⁵⁰

A magyar kormányzat a csehok elengedésével valószínűleg enyhíteni próbált a helyzetén: egyfelől engedtek a német nyomásnak, amennyiben a cseh menekülteket kitoloncolták érkezésük – leggyakrabban Szlovákia – irányába. A visszaemlékező csehok szerint ezt viszont rendkívül hanyagul hajtotta végre a magyar fél, amit ők kihasználtak,⁵¹ amikor ismét megpróbálkoztak átszökni Ma-

⁴⁸ MNL OL K 63-7/7-ad1770/pol-1940. Ghyczy Jenő levele Pelényi Jánoshoz. 1940. május 26.

⁴⁹ Ez alatt gyaníthatóan Jugoszláviát értette Lowrie.

⁵⁰ HU HDSL bMS 16114/4 (73) USC refugees, E. and Robert Dexter's help to Czech refugees in prison in Hungary... Donald A. Lowrie levele a Dexter házaspárhoz (másolat). 1940. május 31.

⁵¹ Kállay Miklós korábbi miniszterelnök egy nagyon hasonló esetről emlékezett meg a memoárjában. Datálás nélkül (valószínűleg 1942 tavaszáról van szó) említi, hogy amikor Szlovákia deportálni kezdte a zsidó lakosságát, több ezren menekültek Magyarországra, Németország és Szlovákia pedig kérte a kiadatásukat. Szlovák kérésre Magyarország csak arra volt hajlandó, hogy a köztörvényes bűnözőként megjelölt személyeket kitoloncolja. Miután a budapesti szlovák követség képviselőinek jelenlétében vonatra tették a csoportot, pár megállóval később a budapesti zsidó hitközség küldöttjei leszállították a toloncokat a vonatról. A csoportot így Szlovákiában hiába várták. A magyar kormány hivatalosan azt a magyarázatot adta a pozsonyi vezetés számára, hogy a kitoloncolt személyek útközben

gyarországon Jugoszlávia felé, avagy eljutni a budapesti francia követségre, amely félhivatalosan szervezte a kijuttatásukat dél felé. A visszaemlékezések alapján ezúttal már nem okoztak gondot számukra a magyar hatóságok – sőt arra is volt példa, hogy a magyar fél hivatalosan szervezett transzportokban szállította a cseheket a jugoszláv határhoz.⁵²

A kitoloncolással a magyar fél elmondhatta magáról a németek felé, hogy már nem tartozik felelősséggel a határon áttett csehekért, mivel onnan már a szlovák fél felelőssége volt ügyük intézése. Mindazonáltal a nyitva hagyott kiskapu lehetőséget biztosított a szökésre. Erre pedig a nyugati közvélemény megnyugtatója miatt volt szükség, hiszen mint fentebb említettük, a Teleki-kormány igyekezett jó viszonyt ápolni elsősorban Nagy-Britanniával, és ezért vált volna kínossá, ha kiderül, hogy ugyan a jóval nagyobb számot kitevő lengyel menekültekkel kifogástalanul bánnak Magyarországon, a csehekkel viszont nem. Ugyan Dexter és Ghyczy a jó lengyel–magyar, illetve a rossz csehszlovák–magyar viszonyra hivatkozott, a londoni kormányzatot ez aligha érdekelte volna az ellátásbeli megkülönböztetés terén, mivel mind a csehszlovák, mind a lengyel emigráció elismert politikai képvisellel rendelkezett Angliában. A magyar kormányzat így feláldozta a kisebb létszámú cseh menekülteket, akik – mint az Ghyczy és Lowrie leveléből kiderül – 1940 júniusára gyakorlatilag mind elhagyták Magyarországot Jugoszlávia felé.

Lowrie tájékoztató levelének érdekessége, hogy azt 1940. május 31-én írta Párizsban, míg Dexter egy nappal később már írásban tájékoztatta Pelényit és Vivian T. Pomeroy unitárius lelkészt a hírről. Természetesen 1940-ben sem lett volna lehetetlen, hogy egy nap alatt eljusson egy levél Párizsból Bostonba, azonban sokkal valószínűbb, hogy Lowrie táviraton üzent először a tengerentúlra – ez a távirat azonban nem található meg Robert C. Dexter iratai között. A Pomeroy-nak június elsején írt leveléből kiderül, hogy Lowrie-nak még az Amerikába való visszaindulásuk előtt Genovából küldték el néhány magyarországi személy elérhetőségét, akik segítségével esetlegesen közben tudna járni a csehek érdekében. Azt is közölte ugyanakkor, hogy mivel Lowrie sikerrel járt, így már nem szükséges Magyarországra képviselőt küldeniük.⁵³ Hasonlóan nyilatkozott

megszöktek. KÁLLAY Miklós, *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944.* 2. kötet (Budapest: Európa–História, 1991), 80.

⁵² MIKLÓS Dániel, „Cseh menekültek Magyarországon”, in: *Történelmi útvesszők. Válogatás a Napi Történelmi Forrás szerzőinek írásaiból II.*, szerk. GYÖRGY Sándor, HAJNÁCSKY Tamás, KANYÓ Ferenc, 298–308 (Budapest: Gondolat, 2018), 305–306.

⁵³ HU HDSL bMS 16185/2 (25) P, 1940–1941. Robert C. Dexter levele Vivian T. Pomeroy-nak. 1940. június 1.

Pelényinek is, igaz, a magyar követnek nem nevezte meg, hogy kitől származik az információja (ő maga úgy fogalmaz, hogy közvetve, de megbízható forrásból értesült). A képviselő kapcsán ugyanakkor már arról írt, hogy nem lenne bölcs dolog Magyarországra küldeni azt, mivel szervezetük az anyagiak és az emberiek terén is nehézségekkel küzd, az új helyzetben pedig inkább a franciaországi segélyezésre koncentrálnának, ahová nagy számban menekültek immár hollandok, köztük holland unitáriusok is. Dexter kifejezte háláját a magyar kormánynak a hozzáállásáért, és felvetette, hogy esetlegesen nagyobb publicitást lehetne adni a csehek szabadon bocsátásának. Hozzátette, hogyha ez nem lehetséges, akkor az amerikai sajtóban korábban megjelent – fentebb említett – cikkeket lehetne el-lensúlyozni.⁵⁴

A magyar követ egy héttel később, június 8-án reagált Dexter levelére: röviden megköszönte az örömteli hírről szóló sorokat, amelyeket úgy értékelt, mint az USC ügyvezetőjének Magyarország felé tanúsított baráti hozzáállásának bizonyítékát – arról egyáltalán nem tett említést, hogy Ghyczy Jenő révén ő maga már értesült a csehek elengedéséről. Dexter sajtóra vonatkozó észrevételére pedig úgy reagált, hogy nem lenne időszerű a cikkek közlése, mivel a közvélemény már elfeledte a márciusban megjelent írásokat. Amennyiben ismét felbukkanna a téma az amerikai sajtóban, akkor szívesen venné Dexter segítségét.⁵⁵

Az amerikai unitáriusok és Magyarország 1940–1945 között

Az amerikai unitáriusok számára a magyarországi cseh menekültek helyzetének javítása prioritást jelentett, mivel őket Magyarország szabadon bocsátotta, és 1940 nyarára a képviselő küldésének az ügye nyugvópontra jutott (csak emlékeztető gyanánt: mivel a magyarországi lengyelek helyzetét rendben találták, ezért őket nem kívánták külön támogatni⁵⁶). Ezt követően sem távolodtak el az amerikai unitáriusok Magyarországtól, igaz ettől kezdve leginkább egyedi ese-

⁵⁴ HU HDSL bMS 16185/2 (13) H, 1940-1941. Robert C. Dexter levele Pelényi Jánosnak. 1940. június 1.

⁵⁵ HU HDSL bMS 16185/2 (13) H, 1940-1941. Pelényi János levele Robert C. Dexternek. 1940. június 8.

⁵⁶ Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a lengyel menekültek ügyét, megsegítését ignorálta volna az USC. Európa más országaiban a lengyeleket is segélyezték az amerikai unitáriusok. Az e téren végzett tevékenységüket a lengyel emigráns kormány is elismerte. Ezt bizonyítja Władysław Sikorski kormányfő köszönőlevele is. US-HU HDSL bMS 16007/19 (20) Poland. Refugees, 1941-1943. Władysław Sikorski levele az USC-nek. Másolat. 1943. március 20.

tekkel és nem csoportokkal foglalkoztak. Erre példa Lőrinczi Mihály esete 1941 tavaszán. A később politikai okokból elítélt unitárius lelkész ekkoriban a Meadville Theological School hallgatója volt, hazautazását azonban az nehezítette, hogy még nem rendelkezett magyar útlevelemmel, és tartott tőle, hogy a román iratai miatt nem tud visszajutni Erdélybe.⁵⁷ Sydney Snow levelére Dexter reagált, azonban nem tudott segítséget nyújtani, és inkább azt javasolta, hogy Lőrinczi a tengerentúlon várja meg, amíg rendeződik a helyzet.⁵⁸ Lőrinczihez vélhetően eljutott Dexter tanácsa, azonban nem fogadta meg azt, még 1941-ben hazatért, és Marosvásárhelyen folytatta lelkészi pályafutását.⁵⁹

Lőrinczi hazaútja nem lehetett egyszerű, és már a Dexter-féle válaszlevélből is kitűnik, hogy alaposan megváltozott a politikai helyzet 1941-re. A magyarországi-erdélyi unitáriusok pénzbeli támogatása 1940 folyamán is téma volt, és bár az USC a segély megküldése mellett szavazott,⁶⁰ Dexter már arról írt Snow-nak, hogy amíg Magyarország német uralom alatt áll,⁶¹ nem folyósítható a támogatás. A magyarországi unitáriusok a második világháború alatt így amerikai segítség nélkül maradtak, azonban a különböző háborús menekülteken igyekeztek ők maguk is segíteni. Erre példa Szent-Iványi Sándor tevékenysége, aki elsősorban angolszász szökött hadifoglyokon-menekülteken igyekezett segíteni,⁶² Csíki Gábor pedig 1944-ben az erdélyi unitárius menekültek érdekében tett közzé felhívást.⁶³ Hivatalosan az amerikai unitáriusok és az USC csak a második világháború után tértek vissza Magyarországra: a segélyezés terén ismét szerephez jutott a szervezet, ehhez azonban Robert C. Dexternek már kevés köze volt.

⁵⁷ HU HDSL bMS 16185/1 (25) Czech students, January-May 1941. Sydney B. Snow levele Robert C. Dexternek. 1941. április 1.

⁵⁸ HU HDSL bMS 16185/1 (25) Czech students, January-May 1941. Robert C. Dexter levele Sydney B. Snow-nak. 1941. április 3.

⁵⁹ REZI Elek, „Mellékvágányra kényszerített tanári életpálya. Lőrinczi Mihály élete és egyházzszolgálat”, *Keresztény Magvető* 127., 1. sz. (2022): 42–57., 45.

⁶⁰ HU HDSL bMS 16185/1 (4) Agendas, minutes, reports, 1940-1941. Az USC 1940. november 12-i ülésének jegyzőkönyve.

⁶¹ Az eredetiben a „German domination” kifejezést használta.

⁶² KÁLLAY, *Magyarország miniszterelnöke...*, 96.

⁶³ RETKES, *Unitáriusok Budapesten...*, 210.

Pál János¹

A kommunista hatalom szolgálatában. Sebe Ferenc lelkész és előadó-tanácsos ügynöki tevékenysége

A 2000. július 16-án nyolcvanöt esztendősen elhunyt Sebe Ferenc aktív életének jelentős részét kettős szerepkörben töltötte: lelkészként és előadó-tanácsosként negyvenhárom éven át a romániai unitárius egyházat, huszonkilenc éven át pedig a kommunista államhatalmat szolgált a Securitate ügynökeként „Alexa” és „Ambrus Geza” fedőnevek alatt.² Forrásaink szerint mindkét területen szakszerű munkát végzett, szolgálatait az egyház és a Securitate nyugdíjazását követően is igénybe vette. Több évtizedes egyházi és ügynöki tevékenysége idején mindkét intézményben kvázi töretlenül élvezte felettesei bizalmát, egyházi előadó-tanácsosi munkaköréből fakadóan pedig olyan pozíciót töltött be, ami miatt nemcsak a püspöki hivatal adminisztrációjának, hanem a politikai rendőrség unitárius egyházban kiépített ügynökhálózatának is meghatározó szereplője volt.

Tanulmányunkban Sebe Ferenc adatgyűjtési iratállományainak vizsgálatával ügynöki tevékenységét, annak az egyház életére gyakorolt hatását kíséreljük meg feltérképezni a következő témakörök megvizsgálásával: a beszerzés indítékai; ügynöki feladatkörök;³ az együttműködés által a hatalom és egyén előtt megnyíló perspektívák; az ügynöki munka tevékenységi területei és eredményei; a tájékoztató jegyzékekből kibontakozó egyház- és társadalomkép.

¹ Pál János (1978) homoródszentmártoni lelkész, történész. Történelmi képzését 2002-ben a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Karán, lelkészi képzését 2005-ben a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán, egyháztörténeti doktori címét pedig 2015-ben szerezte a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen. Elérhetősége: paljanos@yahoo.com.

² Az utolsó rendelkezésünkre álló jelentése 1988. július 18-ikái keltezésű. Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (CNSAS), Fond rețea 187947, vol. 1. 4–5. l.

³ A beszerzés okainak és körülményeinek a tisztázása végett tanulmányunkban még felhasználtuk Kovács Jozefa, Erdő János és Sebe Ferenc megfigyelési iratállományait is.

Beszervezés

Tanulmányunk és a beszervezés körülményeinek kontextusba helyezése céljából fejezetünket a célszemély életútjának rövid ismertetésével indítjuk. Sebe Ferenc 1915. augusztus 10-én született az egykori Kis-Küküllő vármegyei (ma Maros megyei) Pipén, lelkészi családban. Elemi iskoláit Pipén és Szásznádason végezte. Gimnáziumi tanulmányainak első két évét a kolozsvári Gheorghe Barițiu Kollégiumban, a hátralévő négyet pedig a székelykeresztúri Orbán Balázs Unitárius Gimnáziumban, illetve a kolozsvári Unitárius Kollégiumban. Az Unitárius Teológiai Akadémia elvégzése (1935–1939) után rövid ideig (1939 októbertől – 1940 áprilisa) a székelykeresztúri unitárius gazdasági iskola nevelője volt. 1939 áprilisától segédlelkészi minőségben az erzsébetvárosi egyházközség lelkészeként működött. 1940 decemberében áthelyezték Tordára segédlelkésznek, innen azonban egyéves tartózkodás után (1941 októberében) átszökött Észak-Erdélybe, és a kadácsi egyházközségbe nyert kinevezést.⁴ 1945–1946 között a magyarzsákodi, 1946–1963 között a kolozsvári egyházközség lelkészeként működött. 1949–1951 között a kolozs-dobokai egyházkör, 1961–1963 között pedig a kolozsvári egyházkör esperesi feladatait is ellátta.⁵ Egyházi előadó-tanácsosként vonult nyugdíjba, mely hivatalt 1963–1982 között töltötte be. Nyugdíj-

⁴ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 226. l.; Önéletrajza szerint két ok miatt döntött a szökés mellett: tudomására jutott, hogy a kadácsi egyházközség lelkészévé választotta, menyasszonya pedig Észak-Erdélyben tartózkodott. CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 226. l.; Lőrinczy Dénes tordai lelkész 1941. október 18-i nyilatkozata szerint Sebe menyasszonyával együtt szökött át Észak-Erdélybe, miután ott lelkészi állást ajánlottak fel neki. CNSAS, Fond rețea 235718, 4. l.; 1968. november 16-án Sebe találkozott Lestyán Ferenc marosvásárhelyi római katolikus pappal, akit tordai tartózkodása idején ismert meg személyesen. Ezen a beszélgetésen szóba került Lestyán és egy bizonyos Mádlí nevezetű személy kémtvékenysége. Lestyán szerint ebben az ügyben „Jómagam nagyon keveset, szinte semmit nem tettem, te jóval keményebb voltál”. Sebe tagadta, hogy kémtvékenységet folytatott volna. „[...] én – mondta – lényegében nem csináltam semmit. Igaz, hogy a testvérem eljött hozzám, és be akart szervezni, hogy én legyek az egyik, aki közvetít a tordai román hadseregről, de én határozottan elutasítottam.” Mádlí, akit Sebe testvére szervezett be, lelepleződött, nem kizárt tehát, hogy Sebét a közvetett érintettsége kényszerítette szökre. CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 161. l.

⁵ Életrajza szerint a kolozs-dobokai egyházkörben 1948–1950 között, a kolozsváriban pedig 1960–1963 között volt esperes. CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 79. l.; Szövegünkben MOLNÁR Lehel *Nevek és korok. Az Erdélyi Unitárius Egyház egyházköreiből 1948 és 2009 közötti változása; esperesei és felügyelőség gondokai* című tanulmányának az adatait közzöltük. *Keresztény Magvető* 115. évf., 2. sz. (2009): 303.

ba menetele után hosszú éveken át a kidei egyházközséget és annak nagybányai, valamint beszercei leányegyházközségeit pásztorolta.⁶

Forrásaink szerint Sebe Magyarországra távozása nem múlt el nyomtalanul az 1945-ös politikai rendszerváltással, és az újonnan kiépülő államhatalom látókörében maradt mint a királyi Románia állambiztonsági szolgálata által szökevényként nyilvántartásba vett és az illegális határátlépés miatt állampolgárságától megfosztott személy. Megfigyelési dossziéjának egy 1966. augusztus 9-én keltezett irata szerint például a Securitate magyar irredentaként és nacionalistaként tartotta számon, aki 1940-ben törvénytelenül hagyta el Romániát.⁷ Beszédes ebben a kérdésben az 1951. március 27-én összeállított személyi adatlapja is, amelyben a rendszerellenes cselekedetek számbavétele a Magyarországra való szökésével kezdődik. 1940. november 2-án – olvashatjuk itt – törvénytelenül lépett át a határt, és távozott Tordáról Kolozsvárra, ahol aztán „sovinisza és reakciós magatartást tanúsított”.⁸ A román állammal szembeni illojális magatartás mint kompromittáló örökség legszembetűnőbben bizonyítéka, hogy magyarországi tartózkodása idején (1945–1946) a hatalom szervei már megfigyelés alatt tartották magyar sovinizmussal gyanúsított személyként.⁹

Kolozsvári lelkésszé választásával fokozódott a személyére irányuló figyelem és ezzel párhuzamosan a rendszerellenesnek ítélt tetteinek száma. A már említett személyi lapon 1951 márciusáig még a következő terhelő bizonyítékok sorakoztak a neve alatt: 1950-ben bábszínházat szervezett és működtetett törvénytelenül az egyházközségben. Kiss Elek püspök bizalmi embere, és szoros kapcsolatban áll Csifó Nagy László egyházi titkárral, Erdő János, Kovács Lajos és Simén Dániel teológiai tanárokkal.¹⁰ Hallgatja az *Amerika Hangját*, Csifó irodájában rendszerellenes politikai kérdéseket vitat meg az említett személyekkel, és a városban tapasztaltakról szinte minden második nap beszámolót tart előbbinek. 1951. június 12-én hittanvizsgát tartott, és mintegy százharmincöt gyermek és szülő előtt a keresztényellenes hangulatról és világnézetről beszélt; a szülőket gyermekeik vallásos szellemiségben való nevelésére buzdította, hogy megma-

⁶ *Keresztény Magvető* 106. évf., 1–4. sz. (2000.) 178–179.

⁷ CNSAS, Fond informativ 235718, 1. l.

⁸ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 227. l.

⁹ CNSAS, Fond informativ 235718, 1. 9. l.

¹⁰ Csifó Nagy László püspöki titkárt, Erdő János, Kovács Lajos, Lőrinczi Mihály, Simén Dániel teológiai tanárokat, valamint Lőrinczy Zoltán egyházi számvevőt a nyugati államok javára folytatott kémkedéssel gyanúsította a Securitate. Ezzel kapcsolatban lásd PÁL János, „Unitárius egyházvezetés 1945–1965 között. Egy célcsoport metamorfózisa”, *Magyar Kisebbség* 18. évf., 1. sz. (2013): 82–175.

radhassanak hitükben. Két alkalommal ellenséges (nacionalista, antidemokrati-kus) tartalmú beszédet mondott.¹¹

A felsorolt kompromittáló cselekedetek közül a bábszínház szervezése és működtetése bizonyult a legsúlyosabb vétésnek, mivel ez ügyben büntetőeljá-rást kezdeményeztek ellene. Nicolae Maiuga törzsőrmester, a Kolozs megyei mi-lícia igazságügyi szolgálatának nyomozója 1950. március 15–16-án hallgatta ki az érintetteket, és referátumában a következőképpen összegezte vizsgálatának eredményeit: 1947 nyarától Sebe Ferenc a kolozsvári egyházközség lelkészeként és vallásánaként bábszínházat rendezett be a hitoktatásra használt tanterem-ben, és ott előadásokat szervezett a gyermekeknek és szülőknek. Az előadások alkalmával összegyűjtött önkéntes adományokat azonban számvitel nélkül köl-tötte el, elsősorban a színház eszköztárának gyarapítására. 1950-ben továbbfej-lesztette a bábszínházat, vetítógépet vásárolt, és növelte a bábszínészek számát. A kolozsvári belvárosi egyházközségen kívül előadást tartott még a kolozsvári Irisz-telepi, valamint a magyarszováti egyházközségekben is. Munkájában fele-sége, három teológiai hallgató és két nő segítette. Mivel 1947–1950. március 15-e között engedély és számvitel nélkül működtette a bábszínházat, a vonatkozó jog-szabályok szerint adócsalást követett el.¹²

A bábszínház felszámolásán kívül nincsenek információink arról, hogy bár-miféle megtorlás érte volna Sebét ebben az ügyben. Az állami hatóságokkal ilyen formában való találkozása azonban minden valószínűség szerint igen kellemet-lenül érintette, és nemcsak az tudatosult benne, hogy megfigyelik, hanem meg-erősödött az a meggyőződése is, hogy lelkeszi tevékenységéért könnyen érheti retorzió, amit csak úgy képes elhárítani, ha a hatalom elvárásai szerint cselek-szik, azzal együttműködik. Feltevésünket az 1959. július 30-án lezajlott beszerve-zésről készült jelentésre alapozzuk. Ennek beszámolója szerint a Securitate tiszt-jeivel folytatott beszélgetés alkalmával őszintén viselkedett, és készségét fejezte ki az állambiztonság szerveivel való együttműködésre. Szolgálatának felajánlásá-ra természetesen ösztönzően hatott a korábbi tapasztalatok mellett az is, hogy a beszervezést irányító Pall Francisc kapitány és Onac Ioan főhadnagy a célsze-mély megtörését kompromittáló tevékenységeinek a felelevenítésével, számba-vételével indította.¹³

Július 30-át megelőzően a Securitate egyébként már igénybe vette a szolgálatait, és a Simén Dániel teológiai tanár által szerkesztett, valamint rendszerelle-

¹¹ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 227–228. l.

¹² CNSAS, Fond informativ 235725, vol. 4. 6–7. l.

¹³ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 236. l.

nességgel gyanúsított prédikációsköteteknek tartalmi elemzésével bízta meg. A beszerzés jóváhagyását kérő Pall Francisc és Onac Ioan szerint a prédikációk véleményezését követően Sebe úgy nyilatkozott, hogy szeretne kapcsolatban maradni a hatósági szervekkel, és hajlandó velük együttműködni olyan esetekben, amikor arra felkérlik.¹⁴ Nem tudunk semmit jelenleg a prédikációk elemzésére szólító felkérés körülményeiről, indítékáról. Legvalószínűbb, hogy a Securitate ezáltal próbált Sebe bizalmába férkőzni, de könnyen értelmezhető a nyomásgyakorlás következő fokozatának, egyfajta célzásnak arra, hogy szolgálataira a jövőben is számítanak.¹⁵

Összegezve a fentieket úgy gondoljuk, hogy 1959-ben Sebe számára a kör bezárult. Az állami szervekkel való érintkezések tapasztalataiból okulva egyértelművé vált előtte, hogy olyan kényszerpályára került, aminek végállomása csakis a kollaborálás lehet. Ezzel magyarázzuk az együttműködésre vonatkozó nyilatkozatát, valamint a beszerzéskor tanúsított készséges magatartást és az együttműködésre adott igenlő választ. A hatalom gépezetébe való konfliktusmentes betagozódást természetesen a megtorlástól való félelem mozgatta, alárendelt helyzetében igyekezett mindenféle összeütközést kerülni egy olyan kritikus időszakban, amikor az unitárius egyházon nagy letartóztatási hullám söpört végig az 1956-os magyarországi forradalom romániai utórezgésének következtében.¹⁶ Másképpen fogalmazva, előremenekült, és az állambiztonsági szervek folyamatos jelenléte, valamint a kompromittált múltja miatt fel sem merült benne a visszautasítás lehetőségének gondolata.

A kérdésre, hogy miért került Sebe ilyen intenzitással az állambiztonságiak fókuszába, választ az 1959. szeptember 5-én kelt beszerzési tervezetből kapunk. Eszerint ebben az időszakban életbevágóan fontos volt egy olyan ügynöknek a megtalálása, aki alkalmas megbízható információkat kiszivároztatni a rendszerellenességgel meggyanúsított egyházvezetés belső dolgairól. A rendelkezésükre álló megfigyelési anyagból – olvashatjuk a beszerzés megindokolásában – kiderült, hogy a püspöki, illetve kolozsvári esperesi hivatal keretében működő egyes papok és tisztviselők ellenséges tevékenységet folytatnak a népköztársaság államrendjével szemben. Mivel azonban nem rendelkeznek olyan

¹⁴ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 234. l.

¹⁵ Onac Ioan főhadnagy jelezte is Sebének, hogy amikor szükség lesz, meg fogja keresni a felmerülő problémák megbeszélésére. CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 234. l.

¹⁶ 1958–1959-ben tizennyolc unitárius teológiai tanárt, lelkészt és teológiai hallgatót tartóztattak le, ítélték el, illetve börtönöztek be politikai okok miatt. Kovács Sándor: *Lapozgató. Az unitáriusok rövid története* (Budapest–Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2023), 235–237.

ügynökkel, aki képes volna behatolni ezeknek az ellenséges személyeknek a köreibe, gyakorlatilag nem ismerik a népi demokratikus rendszer ellen irányuló tevékenységük formáit, módszereit.¹⁷

A megfelelő ügynök kiválasztása több jelölt közül történt. Ennek folyamatáról nem rendelkezünk adatokkal, mindössze annyit tudunk, hogy több lelkészt és központi tisztviselőt vizsgáltak meg, és ezt követően jutottak arra a következtetésre, hogy Sebe felel meg legjobban az informátori kritériumoknak.¹⁸ Alkalmosságát – elhallgatva a személyi lapján felsorakoztatott vétségeket¹⁹ – a következőkkel magyarázták: sem 1944. augusztus 23-a előtt, sem utána nem volt tagja semmiféle politikai pártnak. Az „Adalbert”, „Bela” és „Incze” ügynökök által gyűjtött adatok alapján nincs bizonyíték arról, hogy rendszerellenes tevékenységet folytatott volna, és kiderült, hogy a Csifóval és a többi gyanúsítottal fenntartott kapcsolatai – ami miatt megfigyelés alá vették – szakmai és baráti jellegűek voltak. Szakmailag képzett, ezért tisztelik a munkatársai, a lelkészek és különösen Kiss Elek püspök. Bár nem rendelkezik doktori címmel, teológiai tudás és általános műveltség tekintetében azonos szinten áll a doktori fokozattal rendelkező kollégáival. Szakmai felkészültségének köszönhetően hívták meg kolozsvári lelkésznek 1946-ban. Barátkozó típus, közvetlen, kommunikatív, könnyen megnyeri mások bizalmát és rokonszenvét. Sebe tehát mind politikai, mind szakmai, mind pedig emberi szempontból eleget tett az ügynöki követelményeknek, a döntő tényezőt azonban mégiscsak az jelentette, hogy a püspöki hivatalban, a kolozsvári egyházkörben és lakóhelyén, Kolozsváron jó viszonyban volt azokkal a személlyel, akik a Securitate látószögébe kerültek.²⁰

Ügynöki feladatkörök

Beszervezésekor Sebe feladata abban állt, hogy a püspöki hivatalban, valamint a kolozsvári egyházkörben adatokat gyűjtsön a hatalom által rendszerellenesnek ítélt személyekről. Az 1963. március 4-i informátori munkát kiértékelő elemzési jegyzék szerint később az adatgyűjtés mellett befolyásolási feladatok elvégzésére is megbízást kapott: lelkészként, valamint esperesként – olvashatjuk

¹⁷ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 231. l.

¹⁸ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 232. l.

¹⁹ Az elhallgatás, elnézés ténye minden bizonnyal annak a súlyos kényszerhelyzetnek a bizonyítéka, hogy mennyire sürgősen volt szükség informátorra, aki betekintést nyújthat az egyházvezetés belső ügyeibe.

²⁰ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 232–233. l.

– sikeresen befolyásolták általa a kolozsvári egyházközség híveit, illetve az egyházkör lelkészeit.²¹

1963-ban egyházi tanácsosnak történő kinevezése után feladatköre összetettebbé vált, mivel ebben a pozícióban jelentősen kibővültek műveleti területének határai, és számottevően megnövekedtek informátori munkájának a lehetőségei, illetve a távlatai. Az egyházvezetés körforgásába való kerüléssel természetesen továbbra is alapkövetelmény volt a befolyásolás és adatgyűjtés, másfelől azonban a figyelemnek most már távolabbi célpontokra, a külföldi egyházakra, valamint azoknak képviselőire is ki kellett, hogy terjednie. A mennyiségbeli és minőségbeni változás, szintlépés jól tetten érhető az 1966. december 12-i elemzési jegyzékben, amely a jövőre nézve ekként határozta meg a feladatait: befolyásolja pozitív irányba a híveket, a püspököt és mindazokat az egyházi tisztviselőket, akik szolgalelkűen hajtják végre előbbinek az utasításait. Jelentsen a Romániába érkező egyházi küldöttségek tagjainak magatartásáról. Jelentsen – amennyiben ő is köztük lesz – az unitárius egyház külföldre utazó küldöttségeinek tagjairól és mindazokról a személyekről, akikkel esetleges külföldi tartózkodása során kapcsolatba kerül, jelezze a nacionalista jellegű megnyilvánulásokat.²²

Forrásaink szerint a romániai és külhoni unitárius egyházak közötti személyes kapcsolatok újrafelvétele után (1964) Sebe ügynöki munkájának jelentős részét ezeknek az érintkezéseknek követése képezte. Az 1969. április 21-i elemzési jegyzék szerint ezen a területen egyszerre kapott hírszerzési, illetve kémelhárítási feladatokat. 1969-ben például mielőtt Nagy Britanniába (tanulmányút), illetve az Amerikai Egyesült Államokba (IARF²³-kongresszus) utazott volna, küldetését az állam- és rendszerellenes, valamint irredenta csoportosulások és egyének akcióinak megfigyelésében és azonosításában határozták meg. Műveleti szinten ez a következő célkitűzések végrehajtását tartalmazta: épüljön be a nyugati emigrációs körökbe, és állapítsa meg azok Romániával szemben folytatott ellenséges tevékenységét. Állapítsa meg, hogy milyen szerepet játszanak az unitárius egyház vezetői és megbízottjai (lelkészek) a nyugati reakciós magyar emigráció tevékenységében. Állapítsa meg, hogy az angliai és amerikai unitárius egyház vezetői és megbízottjai – különösképpen azok, akik Romániában jártak – közül,

²¹ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 217. l.

²² CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 212. l.

²³ International Association for Religious Freedom (Vallásszabadság Nemzetközi Egyesülete) 1900-ban Bostonban alakult unitárius és szabadelvű egyházakat, vallásos csoportokat tömörítő szervezet, amely a vallások közötti párbeszédet és együttműködést szorgalmazta.

kik tagjai vagy alkalmazottjai külföldi kémiszolgálatoknak. Állapítsa meg, hogy a bostoni IARF-kongresszuson milyen kérdéseket tárgyalnak, ki és hogyan támogatja azokat. Javasol-e, kezdeményez-e a szocialista országok vagy Románia ellen irányuló tevékenységeket, ha igen, akkor hogyan kívánja azokat végrehajtani. Abban az esetben, ha felkéri a magyar emigráció vagy valamelyik hírszerző szolgálat, kapcsolódjon be az általuk Románia ellen szervezendő ellenforradalmi akciókba. Állapítsa meg, hogy milyen adatok, személyek és problémakörök érdeklik előbbieket. Állapítsa meg Richard Wurmbrand országellenes tevékenységét, és azt, hogy kinek az érdekében cselekszik, ki áll mögötte. A beszélgetések alkalmával – ha szóba kerülnek – haladéktalanul cáfolja meg Wurmbrand államellenes propagandáját és cselekedeteit. Lépjen közvetlen érintkezésbe Benedek Gyula, Harrington Szánthó Vilma, Kereki Gábor, Nagy Zoltán és Szentiványi Sándor Romániából kitelepedett unitárius lelkészekkel, és állapítsa meg, hogy milyen államellenes tevékenységet folytatnak, kik támogatják, milyen összeköttetések vannak a romániai magyar reakcióssokkal.²⁴

Az 1972. augusztus 8-i elemzési jegyzék szerint a hetvenes évek elejétől a Securitate aktívabb szerepet szánt ügynökének. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a befolyásolás, az ellenséges vélemények cáfolata és elhárítása ugyanolyan fontosságúvá volt, mint a passzívabb tevékenységet igénylő adatgyűjtő munka. Az 1972. augusztus 15–29-e között Heidelbergben tartandó IARF-kongresszuson például a teljesítendő célkitűzések között az egyházi küldöttség tagjainak, valamint a Romániával szemben ellenségesen viselkedő, annak kül- és belpolitikája iránt érdeklődő résztvevők követése mellett az esetlegesen elhangzó provokációk határozott elhárítása, cáfolata és a kongresszusi tagok pozitív befolyásolása is szerepelt. Az ellenséges elemekkel szembeni fellépés követelménye a Német Szövetségi Köztársaságban élő emigrációval kapcsolatban is megfogalmazódott. Figyelmeztesse – állt az utasításban – a Románia belső biztonsága ellen intézkedni hajlamos személyeket, hogy a Román Népköztársaságban nincsenek kedvező feltételek ilyen akcióknak a végrehajtására.²⁵

1978. július 28. – szeptember 1. között az angliai Oxfordban a házigazda országból, Kanadából, az Amerikai Egyesült Államokból és Európa húsz országából mintegy hétszáz egyházi képviselő gyűlt össze az IARF új vezetőtanácsának a megválasztására. Romániából öt tagból álló küldöttség érkezett erre az eseményre. Sebe – és a delegációnak még két tagja („Urmosi” és „Scriptologul” ügy-

²⁴ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 81–82. l.

²⁵ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 60–61. l.

nőkök)²⁶ – ez alkalommal is részletes útmutatást kapott megbízóitól mielőtt elhagyta volna Romániát. A célkitűzéseket összegző referátum három nagy ügkör szerint csoportosította az elvégzendő feladatokat: befolyásolás, hírszerzés és elhárítás. A feladatkörök alapján megszerkesztett dokumentum az ügynöki munka végleges letisztulására utal, de jelzi egyszersmind azt a tendenciát is, hogy ebben a periódusban a kommunista államhatalmat már szinte kizárólagosan csak a romániai magyar közösség ügyeinek a kezelése érdekelte. Minderre abból következtetünk, hogy – ügynöktársaihoz hasonlóan – a befolyásolás vonatkozásában adott útmutatások tulajdonképpen egyetlen tárgykörre összpontosítottak: cáfolják meg a romániai magyar kisebbség helyzetéről szóló negatív híreket. A kongresszuson – szólt az utasítás – okadatolva ismertessék azokat a jogokat, amelyeknek az ország lakossága örvend vallási és nemzeti hovatartozásától függetlenül. Előzetes egyeztetések alapján összeállított előadásaikban tájékoztassák hallgatóságukat mindazokról az eszközökről, amelyekkel a társadalmi és szellemi élet minden területén a román állam biztosítja magyar nemzetiségű állampolgárai számára az őket megillető emberi jogokat. Ismertessék a nemzetiségi kérdés igazságos megoldásának a módját, és mutassanak rá a román nép megbonthatatlan egységére a nemzeti hovatartozás és a vallási meggyőződés sokszínűsége ellenére. Ennél a fejezetnél hivatkozzanak konkrét példákra, az államelnököknek, valamint más állam- és pártvezetőknek az ország román, magyar és szász ajkú polgáraival való találkozásaira. Publikáljanak az IARF kiadványaiban – elsősorban magyar kongresszusi tagokkal – olyan tartalmú cikkeket, amelyekben a romániai magyar közösség jogainak az ismertetésével cáfolhatják a magyar irredentista körök vádjait. Vonják be a nyugati irredentista propaganda cáfolatába, az ország érdekeinek a képviselésébe azokat a kongresszusi tagokat, akiknél azt tapasztalják, hogy „realista” nézeteket vallanak Romániával szemben. Biztosítsák a romániai unitárius egyház képviselését a kongresszusban.²⁷

A hírszerzés feladatkörét szintén egyetlen problematika, a magyar irredentizmus kérdése dominálta: térképezzék fel a meglátogatott országokban működő irredentista magyar szervezeteket, sajtót, vezetőiket, anyagi forrásaikat és támogatóikat, valamint a Románia ellen kezdeményezett tevékenységeiket, illetve javaslatukat. Azonosítsák be a romániai származású magyar irredenta vezetőket, romániai összeköttetéseiket és a kapcsolatfenntartás módszereit. Azonosítsák be az IARF-ben és más vallásos szervezetben működő irredenta egyéneket, és állapítsák meg azt, hogy miként használják fel státuszukat ellenséges tevékenységek

²⁶ Erdő János teológiai tanár, főjegyző, valamint Kovács Lajos püspök.

²⁷ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 54–55. l.

szervezésére. Térképezzék fel az országgal szemben tárgyilagosan viselkedő magyar emigrációs szervezeteket és személyeket, akik óvakodnak az irredenta akcióktól. Figyeljenek oda a Vatikán, valamint más vallásos és laikus szervezetek románellenes akciói támogatásában való lehetséges részvételére. Ismerjék meg a meglátogatott országok közvéleményének és hivatalos személyeinek a véleményét a magyar irredentizmus kérdésében.²⁸

Az elhárítás ügykörében a konspirativitás megőrzése, valamint a provokációktól való tartózkodás mellett határozott fellépést és nyilvános felszólalást követeltek minden olyan IARF-taggal szemben, aki az ország érdekeit, jó hírnevét bármilyen formában is megsértette volna.²⁹

A fentiekben részletesen ismertetett külföldi hírszerzési, befolyásolási és elhárítási munka mellett természetesen megmaradtak a beszervezésekor kapott feladatok is: az egyházvezetésben, lelkészek, hívek körében esetlegesen tapasztalható rendszer- és államellenes megnyilvánulások jelentése az állambiztonsági szolgálatok felé, illetve az egyházi közhangulat és társadalom rendszerhűsége való hangolása. A belső hírszerzés vonatkozásában is elmondható különben, hogy az idő előrehaladásával ezen a területen is a magyar kérdés került a hatalom érdeklődésének középpontjába.

Az ügynöki feladatkörök áttekintéséből nyert látkép a kommunista hatalom egyházellenességének a lenyomata. Egyértelmű visszatükröződése annak a valóságnak, hogy a rendszer az egyházban ellenséget, vetélytársat, potenciális veszélyt hordozó intézményt látott, a konfrontáció mögött pedig a kommunista ideológiával ellentétes eszmerendszer, a társadalomszervező tevékenység, és nagymértékben az egyház etnikai jellege állt. Paradox módon azonban az egyház rendszeridegen testként a hatalmi apparátus eszközeként is szolgált, és a kommunista államgépezetben a hírszerzésnek és a társadalom befolyásolásának a feladatait is ellátta elsősorban azon tisztviselőin keresztül, akik különféle indítékok miatt beépültek a Securitate ügynökhálózatába.

A tehetséges lelkész és egyházi tisztviselő

Adataink szerint a beszervezést megelőző időszakból a Securitate két ügynöktől³⁰ kapott jellemzést Sebe szakmai képességeivel és emberi jellemével kap-

²⁸ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 55. l.

²⁹ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 55. l.

³⁰ Az egyik ügynök az 1951-ben beszervezett Incze Walter volt, aki azonban már 1949-től jelentéseket írt a püspöki hivatalban dolgozókról. Tevékenységével kapcsolatban lásd

csolatban. A jellemzések csekély száma az állambiztonsági szervek korlátozott mozgásteréről árulkodik, nevezetesen az egyházba beépített megfelelő számú és minőségű ügynököknek a hiányáról. Az 1958-ban beszerezett „Adalbert”³¹ jellemzése szerint Sebe nagyon aktív volt munkájában, és kapcsolatban állt a gyülekezeti tagok jelentős részével. Haladó és demokratikus nézeteket vallott, és népszerűbb volt a hívek körében, mint Lőrinczy Géza, a kolozsvári belvárosi egyházközség másik lelkésze. Jó viszonyban állt az egyházi központ tisztviselőivel, valamint egykori teológiai tanáraival.³²

„Adalbert” szűkszavú és visszafogott jellemrajzával ellentétben „Incze”³³ részletesebb leírást nyújtott a célszemély szellemi és lelki képességeiről, egyházban végzett munkájáról, emberi kapcsolatairól. Szakmailag – írta – a legjobb lelkészek közé tartozik. Teológiai tanulmányait kiváló eredménnyel végezte, hallgatóként nagyon szerényen és visszahúzódottan élt, mivel sok testvére miatt édesapja csak nagy nehézségek árán tudta fenntartani a családot. Ellentétben a többi hallgatóval, akik szórakozni jártak, olvasott és ösztöndíjra készült Angliába. Egyetlen célja volt, elvégezni a teológiát, hogy biztos megélhetése legyen. Ruházkodása mindig szerény és egyszerű volt. Kitűnő szónok, meg tudja ragadni az emberek figyelmét a prédikációk és bibliaórák alkalmával. Prédikációiban a hit ádáz védelmezője a materialista ideológiával szemben. Az egyszerű emberek nagyon tisztelik, mivel az ő nyelvükön beszél. Kiváló szervező, igazi apostol, aki gyalog és kerékpáron hajnaltól estig látogatja a híveket fáradhatatlanul és észrevétlenül. Nagyszerű nevelő, aki be tudta vonzani a gyermekeket a vallásórákra; éppen az oktatói képessége miatt hozták Kolozsvárra az egyházközséghez. Ha szükséges, százszor is elmagyarázza a szülőknek, hogy miért fontos a vallásos nevelés. Tehetséges versmondó, ő és tanítványai a szeretetvendégség alkalmával nacionalista tartalmú vereseket adtak elő. Kiváló karmester, énekkart szervezett a munkásokból, és karácsonykor, valamint húsvétkor koncerteket tart, ami által embereket vonz a templomba. Az egyház vezetőivel szemben szófogadó, nem önálló, azt cselekszi, amit mondanak, amire utasítják.³⁴

OLÁH Sándor, Egy „demokratikus magatartású pap” az ügynökhálózatban, in *Kényszerek – tanúságtevők. Történetek a legrosszabb évszázadból*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2016), 179–253. A másik ügynök az 1959-ben beszerezett „Scriptologul” volt.

³¹ Lelkész (1939–1943), vallástanár (1943–1949), teológiai tanár (1943–1972), püspök (1972–1994).

³² CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 88–89. l.

³³ Lelkész (1941–1943), vallástanár (1943–1949), a Protestáns Teológiai Intézet titkára (1949–1973), teológiai tanár (1973–1986).

³⁴ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 90–91. l.

„Incze” tolmácsolásában Lőrinczy Géza kolozsvári lelkésztől is rendelkezünk pár mondatos munkáját minősítő véleménynyilvánítással. Eszerint Sebe jól felkészíti a konfirmáló ifjúságot, éjjel-nappal a hívek között van, és látogatásukkal eléri azt, hogy a templomba vonzza őket. A kolozsvári lelkészi szolgálata idején – a szószéken politizáló Simén Dániel teológiai tanárral ellentétben – az evangéliumot hirdeti, és képes beszélni a munkások nyelvén.³⁵

Adataink szerint „Adalbert”, „Incze” és Lőrinczy 1959-ből származó jellemrajzai nagyvonalakban a valóságot tükrözték, ugyanis a közel harminc évvel később készült beszámolók is pozitív hangnemben íródtak mind a személyi, mind pedig a szakmai adottságait illetően. 1988-ban „Petrișor” teológiai tanár³⁶ például a következőképpen vélekedett Sebéről: hetvenegy éves kora ellenére nagyon jó fizikai és szellemi egészségnak örvend. Kinevezték néhány szórványegyházközségbe, ahol lelkesen végzi megbízatását. Jó szervezőként ismert, aki a nyugdíjazását követően is napirenden van az egyházvezetésben történetekkel. Ugyancsak 1988-ban „Man”³⁷ gazdasági-jogügyi előadó-tanácsos így értékelte munkásságát: 1963-ban Kiss Elek püspöksége idején lett egyházi tanácsos, és ő képviselte a folytonosságot a központi egyházvezetésben Kovács Lajos megválasztása után, mivel a többi tisztviselő éppen a püspökváltás időszakában vonult nyugdíjba. Hosszú szolgálat, valamint széleskörű szervezői és adminisztratív munka által jól megismerte az egyház életét, ami alkalmassá tette arra, hogy megfelelő megoldásokat találjon a püspökök és a központi egyházvezetés előtt felmerülő problémákra. Hosszú tevékenysége alatt alkalma volt olyan nagyszabású egyház események megszervezésére, mint az 1968. évi zsinat,³⁸ az IARF vezetőtanácsának gyűlése, az 1977. évi IARF-konferencia, az 1979. zsinat³⁹ stb. Elsajátítva az angol nyelvet több IARF-kongresszuson vett részt nyugat-európai országokban és az Amerikai Egyesült Államokban. Felkérésre nagyon szívesen helyettesíti a lelkészeket, és a kidei-besztercei egyházközség lelkészi munkáját is végzi.⁴⁰

³⁵ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 87. l.

³⁶ Püspöki titkár (1958–1965), lelkész (1965–1976), teológiai tanár (1974–1996), püspök (1996–2008).

³⁷ Közgazdász, jogász, egyházi könyvelő és pénzügyi ellenőr (1974–1983), gazdasági-jogügyi előadó-tanácsos (1983–2006).

³⁸ Az egyház fennállásának négyszáz éves évfordulóját ünneplő, nemzetközi méretű zsinat.

³⁹ Dávid Ferenc halálának négyszáz éves évfordulója alkalmával tartott zsinati főtanács.

⁴⁰ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 11. l.

Összegzőképpen tehát elmondható, hogy a nyugdíjazása után is aktívnak maradó Sebe számottevő egyházi karriert futott be egy kis Maros megyei egyházközségből, Magyarországról elindulva, és információink szerint eredményeit elsősorban a közvetlen környezet által is elismert személyes érdemeinek, tehetségének köszönhetette.

A kiváló állambiztonsági ügynök

Az első ügynöki tevékenységét értékelő elemzés 1961. szeptember 5-én keletkezett. Szerzője Onac Ioan főhadnagy szerint „Alexa” ügynök a beszerzés pillanatától kezdődően mindig pontosan és a kijelölt feladatokat teljesítve jelent meg a találkozókra. Operatív jelentőségű adatokat szolgáltatott mind az egyházvezetésben (Kiss Elek, Csifó Nagy László, Rázmány Mór), mind pedig a lelkészek és hívek körében található ellenséges elemekről. Operatív jelentőségű információkat szolgáltatott azonban egy sor olyan nacionalista tevékenységet folytató személyről is, akik az egyház keretein kívül működtek. Információit „Adalbert”, „Gligorescu”, „Iordaki” és más ügynökök, valamint „Urmosi”⁴¹ nyilatkozatai által ellenőrizték. Környezete nem gyanúsítja azzal, hogy együttműködne az állambiztonsági szervekkel, és arról sem tudnak, hogy leleplezte volna magát.⁴² Az elvégzett munkája alapján „sikerült jó ügynökként megmutatkoznia”.⁴³ Összinté, „szereti az adatgyűjtési munkát”, feltalálja magát a különböző élethelyzetekben, közelébe és bizalmába tud férkőzni azoknak a személyeknek, akik a szervek számára fontosak, a beszélgetések alkalmával képes jól megközelíteni, bemutatni azokat a problémákat, amelyekkel megbízzák. Szakmai felkészültsége miatt nagyra becsülik a püspöki hivatalban, tekintélynek és népszerűségnek örvend a lelkészség körében is.⁴⁴

Az előbbieken ismertetett iratban egy rendkívüli mozzanatról, Sebe 1961. február 23-i kihallgatásáról is olvashatunk. Onac Ioan szerint ezt az incidenst követően tevékenységében lényeges változás történt: rendkívüli érdeklődést tanúsított a kijelölt feladatok teljesítésére, következetesebb és motiváltabb volt nem-

⁴¹ Lelkész (1937–1938), vallásanár (1938–1947), teológiai tanár (1945–1959; 1968–1996), főjegyző (1972–1994), püspök (1994–1996).

⁴² CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 221–222. l.

⁴³ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 222. l.

⁴⁴ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 222–223. l.

csak a célszemélyek, hanem a vele spontán módon kapcsolatba kerülő magyar nacionalista elemek tevékenységének azonosításában is.⁴⁵

Az 1961-es ügy háttérében Kovács Jozefa 1940. március 15-én született kolozsvári lakos állt, akit a vizsgálati jegyzőkönyvek szerint valamikor 1960 decemberében tartóztattak le ellenforradalmi és nacionalista tevékenység vádjával. A vádlott 1960. december 30-án tett vallomása szerint 1957 májusában ismerte meg Sebét, amikor is római katolikusként a kolozsvári belvárosi egyházközség tagjának jelentkezett. Ezt azért tette, mert hallotta barátnőitől, hogy az egyházközségben teadélutánokat tartanak,⁴⁶ ahol verseket szavalnak és énekeket énekelnek. Néhány alkalommal ő is szavalt az általa 1956–1957 közötti időszakban írt – rendszerellenes tartalmú vagy rendszerellenesként értelmezhető – verseiből, az egyiket pedig Sebe kérésére 1957 nyarán egy ünnepség alkalmával a templomban is elmondta. Több versét átadta Sebének, aki ezek alapján tehetségesnek mondta, és úgy nyilatkozott, hogy eljön majd az idő, amikor azokat közzélni lehet. A teadélutánok mellett kirándulásokat is szervezett a fiatalok számára. 1957 nyarán részt vett egy Torockóra és Torockószentgyörgyre szervezett túrán, amikor is kezdeményezésére magyar nacionalista és revizionista dalokat énekeltek (*Székely himnusz; Ott, ahol zúg az a négy folyó*).⁴⁷

Az 1961. február 23-i kihallgatási jegyzőkönyv szerint Sebének két súlyos vádpontban kellett tisztáznia magát: magyar nacionalista eseményeken való részvétel, valamint magyar nacionalista megnyilvánulások kezdeményezése,⁴⁸ azaz Kovács Jozefa verseinek, valamint a torockói-torockószentgyörgyi kirándulásnak az ügye. A vizsgálat alkalmával Sebe tagadta, hogy Jozefának a vallásos összejöveteleken elmondott versei rendszerellenesek lettek volna.⁴⁹ Tagadta továbbá azt is, hogy a véleményezésre és sokszorosításra átadott versek között lettek volna magyar nacionalista és irredenta tartalmúak, amint azt szerzőjük állította. Elismerte, hogy volt nála néhány vers, ezeket azonban sohasem olvasta el elfoglaltsága és az összejövetelek megszűnése miatt, és hollétükről sem tud, mivel valószínűleg elkeveredtek más iratok között. Nem ösztönözte Jozefát arra, hogy nacionalista verseket írjon. Nem igaz annak állítása, hogy az ilyen tartalmú

⁴⁵ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 222. l.

⁴⁶ Sebe vallomása szerint a Jozefa által teadélutánnak nevezett események lényegében fiataloknak szervezett vallásórák voltak, ahol a bibliamagyarázatot, vallásos éneklést, szavalást és néha zenei műsort egy csésze tea felszolgálása zárta. CNSAS, Fond informativ 235725, vol. 6. 90. l.

⁴⁷ CNSAS, Fond informativ 235725, vol. 6. 84–86. l.

⁴⁸ CNSAS, Fond informativ 235725, vol. 6. 89. l.

⁴⁹ CNSAS, Fond informativ 235725, vol. 6. 8–9. l.

alkotásait jónak minősítette, és azzal vigasztalta szerzőjét, hogy eljön majd az idő, amikor kiadhatja. Elismerte, hogy két elszavalt vers (*Ember, Rád találtam Isten*) értelmezhető rendszerellenesként is, és azzal igazolta magát, hogy elolvasásukkor tartalmilag nem elemezte azokat mélyebben. Mindenesetre – mentegőztött –, ha akkor rájött volna a nagyon ravaszul álcázott ellenséges tartalomra, megtiltotta volna, hogy a verseket elszavalja a templomban, összejöveleteken.⁵⁰ A nacionalista, irredenta énekek esetében úgy nyilatkozott, hogy a jelenlétében csak népdalok és egy Kossuth Lajosról szóló – általa nem ismert – dal hangzott el. Tagadta Jozefa állítását, miszerint a *Székely himnusz*t és az *Ott, ahol zúg az a négy folyó* dalt az ő kezdeményezésére énekelték volna el, mivel tudta, hogy ellenséges tartalmuk miatt be vannak tiltva. Ezeket – vélekedett – csakis a tőlük két alkalommal leszakadó csoportok énekelhették el.⁵¹

A jegyzőkönyvet Sebe „eszmélése” zárta, és magyarázatul szolgál tartótisztjének azon kijelentésére, hogy miért állt be lényeges fordulat ügynöke magtartásában, miért kapcsolt magasabb fokozatba az adatgyűjtési munkában. „Most tökéletesen tudatában vagyok – mondta Fenyves Francisc kihallgató tisztnek – azoknak a súlyos következményeknek, amelyek ebből az ügyből származhatnak mind rám, mind pedig azokra a fiatalokra egy részére, akiknek a neveléséért részben én is felelős vagyok.”⁵²

„Eltévelyedését” végül nem követte büntetőjogi felelősségre vonás, megmenekülését pedig két okkal magyarázzuk. Tartótisztje beszámolója szerint az ügy kirobbanása után „bűnbánatot tartott”: nagyvonalakban elismerte Kovács Jozefa állításait, ugyanakkor őszintén megbánta, hogy az általa szervezett kirándulásokon és szeretetvendégségeken ellenséges cselekedetekre került sor. Sajnálátát fejezte ki továbbá, amiért elmulasztotta tájékoztatni a szervezet Jozefa ellenséges tevékenységéről, akinek az ügynökkel kapcsolatos állításai nagyrészt túlzóak voltak Onac Ioan szerint.⁵³ A másik felmentő körülmény az lehetett, hogy a Jozefa-ügyben elkövetett vétségei eltörpültek ügynöki munkájának a fontossága mellett, másképpen fogalmazva Sebe személyére, szolgálataira „életbevágóan” szüksége volt az állambiztonsági szervezetnek, nem engedhették meg maguknak azt a fényűzést, hogy az ügynöki hálózathoz kiessen egy ilyen kaliberű informátor. Állításunkat az ügynöki tevékenységét értékelő jelentésekre alapozzuk, amelyek elismerően szóltak elvégzett munkájáról és annak operatív jelentőségéről.

⁵⁰ CNSAS, Fond informativ 235725, vol. 6. 91–92. l.

⁵¹ CNSAS, Fond informativ 235725, vol. 6. 93–94. l.

⁵² CNSAS, Fond informativ 235725, vol. 6. 94. l.

⁵³ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 222. l.

Az 1963. március 4-én kelt elemzési jegyzék például bővelkedik a pozitív minősítésekben, dicséretekben: érdeklődött a kijelölt feladatok teljesítése iránt, önszántából is szolgáltatott adatokat a szervek által követett személyekről, főleg magyar nacionalistákról. Információi alapján két személyt letartóztattak, kettőről pedig megfigyelési dossziét nyitottak. Lelkeszi és esperesi funkcióit a kolozsvári unitárius hívek, valamint a kolozsvári egyházkör lelkészeinek a pozitív befolyásolására használták. Pontos betartotta az utasításokat, jó és nagyon jó eredményeket ért el, jó ügynökként nyilvánult meg. Őszinte, komoly, hű a rendszerhez és az állambiztonsági szervekhez. Jól felkészült, intelligens, népszerű, tekintélye van a hívek, lelkészek, központi egyházi tisztviselők előtt. Nyilvánvalók adatgyűjtési képességei, az általa szolgáltatott anyag nagy részét ellenőrizték ügynökök és vizsgálatok által, ezek azt támasztják alá, hogy őszinte és hűséges a szervek iránt. Ugyanez a magatartás tapasztalható a megbeszélésekor, feladatok kitézésekor is. Nem gyanúsítja senki együttműködéssel, és ő sem leplezte le magát. Képes adatokat nyújtani hat központi tisztviselőről (Kiss Elek, Csifó Nagy László, Erdő János, Kovács Lajos, Lőrinczy Géza, Rázmány Mór), esperesként pedig kapcsolatban áll az egyházkör lelkészeivel, így pedig azonosíthatja az elengedhetetlen elemeket.⁵⁴

A később készült elemzési jegyzékek a fentihez hasonló megállapításokat tartalmaznak. Ezeket összegezve ügynöki munkájának legfőbb tulajdonságai, „erényei” a következők voltak: pontosan és időben végrehajtotta a kijelölt feladatokat. Megbízható, tárgyilagos és operatív szempontból fontos, illetve jól használható adatokat szolgáltatott minden problémakörben. Nagy mennyiségű és minőségi információkat sikerült begyűjtenie mind a belföldi, mind a külföldi műveletek esetében. Fokozott érdeklődést mutatott feladatai iránt, igyekezett azokat mindig határidőn belül megoldani, több alkalommal önkéntesen is szolgáltatott információkat. Őszintén, tisztességesen és hűségesen viselkedett a rendszerrel és az állambiztonsági szervekkel szemben. Az egyházvezetés tisztviselői, illetve a lelkészek megbíztak benne, ezért nagyon jó informálási és befolyásolási lehetőségekkel rendelkezett, amely előnyöket ki is használt. Szakmailag felkészült volt, gazdag anyaggyűjtési tapasztalattal rendelkezett, nem leplezte le magát, nem gyanúsították együttműködéssel.⁵⁵ 1964. június 19-én Onac Ioan tartó-tisztje ügynöki munkáját a maximális „nagyon jó” osztállyal minősítette.⁵⁶

⁵⁴ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 216–218. l.

⁵⁵ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 31., 41., 57., 58., 100., 211, 213–214. l.

⁵⁶ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 215. l.

Sebe megbízhatóságát, alkalmazkodóképességét, kapcsolatépítési készségét és adatszerzési igyekezetét Kovács Lajos is megerősítette. Az 1964. augusztus 18–23-i hágai kongresszust követően utóbbi így összegezte a célszemélyről szerzett tapasztalatait: kellemes társ volt a kongresszus ideje alatt, egész idő alatt korrektül viselkedett, és semmi rosszat nem lehet sem a személyével, sem a magatartásával kapcsolatban megemlíteni. Még nem beszéli jól az angol nyelvet, de könnyen alkalmazkodott a körülményekhez, és különösebb nehézségek nélkül sikerült megértetni magát. Sok kapcsolatot épített, elég nagyszámú résztvevővel ismerkedett meg, vagy éppen alakított ki barátságot.⁵⁷

Ügynöki pályafutása során tartótisztjei javaslatára tizenöt alkalommal részesült pénzjutalomban 1959. december 29. – 1980. november 30. között összesen 3650 lejben. Ezekből a kifizetést megindokoló előterjesztésekből szintén arra következtethetünk, hogy az állambiztonságiak elégedettek voltak az ügynökük nyújtotta teljesítménnyel. 1973. december 29-én Onac Ioan őrnagy például öt-száz lej kifizetését javasolta feletteseinek, mivel ügynöke „nagyon nagy mennyiségű operatív érdekltségű információt szolgáltatott”, és a külföldi útja alkalmával is sikerült a szerveket érdeklő adatokat begyűjteni.⁵⁸

A kvázi feddhetetlennek mondható „életpályában” mindössze egy vonatkozásban mutatkozott fogyatékoság. Az ügynök magatartását és munkáját kiértékelő 1964. június 19-i elemzési jegyzékben arról olvashatunk, hogy Sebével szemben felmerült a szervekkel való együttműködés gyanúja. Feltételezését a Securitate „Popescu Ioan” ügynök 1964 januárjában adott jelentésére alapozta, amiben az a következőket állította: „Amikor Sebe kiment, Szathmáryval maradtam, aki maró gúnnyal jegyezte meg, hogy Sebe nehéz helyzetben van, mert nem mondott semmi olyant, amit tovább adhat az illetőknek, ahogy szokás.”⁵⁹ Nem tudjuk megállapítani, hogy Szathmáry János egyházi jogtanácsos „illetőknek” fogalma kikre vonatkozatható: az állambiztonság embereire vagy pedig az egyházi feletteseire, például a püspökre és környezetére? Mindenesetre, ha fennállt is az együttműködés gyanúja, az inkább egyéni szinten, egy-két személy feltételezésében létezhetett,⁶⁰ ugyanis maguk az elemzést készítőik jegyzik meg példák

⁵⁷ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 92., 96. l.

⁵⁸ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 269. l.

⁵⁹ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 214. l.

⁶⁰ Az 1966. december 28-i elemzési jegyzék szerint az együttműködést hangoztató személyek nem rendelkeztek konkrét bizonyítékokkal állításuk alátámasztására. Feltételezésüket arra alapozták, hogy 1964-ben Sebet a Román Népköztársaság Csillaga Érdemrend ötödik fokozatával tüntették ki az Egyházügyi Hivatallal való „megfelelő” együttműködése miatt. Az elemzés szerint ebből a gesztusból egyesek arra következtettek, hogy a Securita-

felsorolásával (előléptették, püspök külföldi útra javasolta), hogy a püspök és az egyházkör lelkészei bizalommal voltak az ügynökökkel szemben.⁶¹ A bizalom kérdésében perdöntőnek tekinthetjük erre az időszakra vonatkozóan azt a körülményt, hogy 1964 augusztusában a hágai IARF-kongresszuson Sebe fél éves tanulmányútra kapott meghívást az oxfordi Harris Manchester College dékánjától az 1965-dik tanév második szemeszterére.⁶² Bár a Securitate is támogatta Sebe kiutazását,⁶³ az Egyházügyi Hivatal csak jóval később, 1969-ben engedélyezte azt, hogy megkezdhesse három hónapos határidőre szabott angliai tanulmányútját.⁶⁴ Mindez kérdéskörünkre vonatkoztatva úgy értelmezhető, hogy eddig az időpontig mind itthon, mind pedig az angliai egyházi körökben megbíztak benne, nem valószínűsíthető ugyanis az, hogy egy gyanúban álló személyt ilyen „kegyben” részesített volna a kibocsátó erdélyi egyház, illetve a befogadó angliai egyetem.

A Sebe iránti bizalom tényét ebben az időszakban közvetlenül vagy közvetett formában más forrásunk is megerősíti. „Kiss Stefan” 1965. január 15-i jelentése szerint Kiss Elek teljesen megbízott tanácsosában, és úgy vélekedett, hogy vigyáznia kell az egészségére, mert az egyháznak nagy szüksége van a munkájára.⁶⁵ 1966. március 8-i jelentésében Sebe az egyházi nyilvánosság bizalmáról és elismeréséről számolt be: az Egyházi Képviselő Tanácsban és a Főtanácsban – mondta – többen is méltatták a munkáját, a püspök pedig külön mondott köszönetet az egyház érdekében végzett tevékenységéért.⁶⁶ Ugyanő 1967. január 10-i jelentésében „normálisnak” minősítette kapcsolatát a püspökkel, és nem tapasztalt arra utaló jelet, hogy utóbbi gyanakodna a megbízhatóságáról.⁶⁷

Az 1972. október 31-én kelt elemzési jegyzék szerint a hatvanas évek végén bizonyos körökben ismét felbukkant a politikai rendőrséggel való együttműködés gyanúja.⁶⁸ Ezt a tényállást az elemzést készítők „Aiudeanu”⁶⁹ és „Zoiá” infor-

te informátora. CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 211. l.; Májay Endre 1965. szeptember 23-i tájékoztató jegyzéke szerint Kovács Lajos a vele folytatott beszélgetés alkalmával a Securitate emberének nevezte Sebét. CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 112. l.

⁶¹ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 214. l.

⁶² CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 96. l.

⁶³ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 95. l.

⁶⁴ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 169. l.

⁶⁵ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 100. l.

⁶⁶ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 120. l.

⁶⁷ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 140. l.

⁶⁸ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 62.

⁶⁹ Torockói és brassói lelkész (1950–1993), a Sepsiszentgyörgyi Unitárius Egyházkör esperese (1980–1984). „Bob Gabriel” fedőnév alatt is tevékenykedett.

mátorok 1967. szeptember 21-én, illetve 1970. október 31-án kelt jelentéseire alapozták. Előbbi információja Albert William Cramer IARF-főtítkártól származott, és arról szólt, hogy mivel az 1966. évi hágai és londoni kongresszusokon mindenki tudta, hogy a Securitate embere, ezért tartózkodtak a vele való találkozásoktól.⁷⁰ Török Mihály székelyszentmihályi lelkész beszámolója alapján „Zoia” jelentésében a székelyudvarhelyi egyházkör több lelkészének Sebével szembeni ellenszenvéről beszélt, amiért az a Securitate informátora.⁷¹ Az ügynöki működésre vonatkozó információkat az elemzés szerzői megalapozottnak találták, és ennek nyilvánvaló jeleként értékelték azt, hogy külföldi útjairól (Hága, London) szóló beszámolói szegényes hírértékűek, a kolozsvári illetőségi személyekről adott egyes jelentési pedig értéktelenek voltak. Ugyanezzel magyarázták az egyházat meglátogató külföldi személyekről készült beszámolók silány, vázlatzerű voltát is, amelyek lényegében csak a megtett útvonalat ismertették, azaz a jelentéstevőnek nem volt, miről beszámolni, mivel az érintkezésbe kerülő személyek óvakodtak vele komolyabb beszélgetésekbe bocsátkozni.⁷²

A Sebével kapcsolatban újból felmerült gyanú utóéletét illetően két hipotézis állítható fel. Az első tézis szerint az nem tudott teret nyerni és tartósan beágyazódni sem a belső, sem pedig a külső egyházi körökben, és megalapozatlannak minősülő információként egy idő után az együttműködés hírért hamis szóbeszédként kezelték. Ezt a feltevést támaszthatja alá ugyanezen elemzés azon információja, amely a lelepleződésre utaló bizonyítékok/feltételezések felsorolása után (értéktelen, vagy kevés hírértékkel bíró jelentések) már arról tudósított, hogy 1972-ben a Heidelbergben tartott IARF-kongresszusról sikerült műveleti szempontból hasznos adatokat begyűjtenie. Az 1973. december 29-én készült elemzés is megerősítheti azt a feltevést, hogy az együttműködés gyanúja olyan elszigetelt, pillanatnyi jelenség lehetett, ami nem tudott tartósan meggyökerezni, illetve széles körben elterjedni az egyházi köztudatban. Ez szerint 1973-ban nagy mennyiségű és hasznos információt gyűjtött be mind a belföldi, mind pedig a külföldi problémakörökben, a Securitate pedig nem kapott hírt arra vonatkozóan, hogy az egyházban vagy az ismeretségi körében együttműködéssel gyanúsították volna.⁷³ Mivel a későbbi elemzésekben nem olvashatunk erről a kérdésről, ezért valószínűsíthetjük azt, hogy a közvetlen környezete és az egyházvezetés megbízott tisztviselőjében. Ezt a bizalmat látszik alátámasztani az 1983. október

⁷⁰ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 62., 146., 148.

⁷¹ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 62., 174. l.

⁷² CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 62–63. l.

⁷³ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 64. l.

21-i és 1985. augusztus 10-i elemzési jegyzék is, melyek szerint a Securitate nem tudott arról, hogy leleplezte volna magát, az ismeretségi körében pedig megbíztak benne, nem gyanúsították együttműködéssel.⁷⁴

A másik hipotézis szerint egy szűkebb kör tudott Sebe ügynöki ténykedéséről, felismerésüket azonban a legnagyobb diszkrécióval kezelték, és meggyőződésüket kizárólag csak a legbizalmasabb kapcsolataikkal osztották meg. Mivel az együttműködésre vonatkozó információ nem kapott nyilvánosságot, ezért a többség fenntartások nélkül viszonyult Sebéhez, és csak néhányan voltak azok, akik tartózkodtak informális beszélgetésekbe bocsátkozni vele. Feltételezésünk alátámasztására Májay Endre két tájékoztatási jegyzékére hivatkozhatunk, ezek ugyanis arról tudósítanak, hogy akadt egy-két személy egyházi berkekben, akik ügynökként tekintettek Sebére. Az első 1965. szeptember 8-án kelt beszámolóban Kovács Lajos méltatlankodásáról olvashatunk, aki szerint szomorú a helyzetük, mert a Securitate és az Egyházügyi Hivatal emberei – köztük Sebe informátorként – mindenhol jelen vannak, és mindenről tudósítanak.⁷⁵ A második 1966. május 20-án kelt jelentésben Nagy Miklós gyógyszerésznek a Kovács Lajoséval azonos tapasztalatáról olvashatunk: nem érzi jól magát többé az egyházban – mondta –, mert már ott sem lehet szabadon beszélgetni Izsák Vilmos titkár, Sebe Ferenc tanácsos miatt, akik a Securitate emberei.⁷⁶

Nehezen dönthető el egyértelműen, hogy az együttműködés gyanúja miként befolyásolta az ügynök munkáját. Forrásaink szerint mennyiség tekintetében nem volt érdemi hatással, mivel Sebe hasonló vagy nagyobb tételben adott át információkat a Securitaténak, mint az incidenst megelőzően.⁷⁷ A következők nyilvánvalóan tartalmi, illetve minőségi jellegű volt: a gyanakvó személyek csak formális kapcsolatot tartottak fenn, óvakodtak megnyílni az informátor előtt, szemben azokkal, akik fenntartások nélkül megbíztak benne. Természetesen utólagosan nehezen vagy egyáltalán nem dönthető el, hogy egy-egy jelentés műveleti szempontból azért volt-e értéktelen, mert a célszemély nem volt rendszerellenes, vagy pedig azért, mert tudatában volt Sebe ügynöki voltának.

⁷⁴ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 31. l.

⁷⁵ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 112. l.

⁷⁶ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 121. l.

⁷⁷ CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 64, 58, 57. l.

„Jakata prikulics”. Anekdóták és Brassai Sámuel-biográfiák²

Gondolatmenetemet egy Jókai-idézettel indítom, amely a népszerű regényíró saját akadémiai pályafutásával kapcsolatos vallomásából származik, és amely éppen arra a népköltészeti munkára hívja fel a figyelmet, amely az ünnepelt életművét is jelenti:

„Ha engem valaki számadásra talál vonni: mi jogon foglalom a helyet derék szaktudósaink nagy tekintélyű sorában; nem fogom neki azt felelni, hogy íme írtam kilencvenegy kötet regényt és egyebet, de fogom mondani azt: íme kötetekben gyűjtöttem össze a magyar néphumor elszórt adalékait, ezeket hagytam az utókornak; és ezek a kötetek élni fognak és tanúskodni, míg a magyar él; az pedig él – míg a világ áll.”³

Jókai magyar néphumorról értekező akadémiai székfoglaló beszédéből származnak e sorok, amelyek 1860 januárjában hangzottak el. Nem áll módomban rekonstruálni a beszéd körülményeit: például azt, hogy milyen hanglejtéssel beszélt ekkor Jókai, hogy hova estek a hangsúlyok, hol nyomatékosított, ironizált-e, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy a közönség soraiban váltott-e ki bármiféle reakciót, gesztust, hogy az humorosnak találta-e vagy sem ezt a felvezetést, elmosolyodott-e a beszélő vagy a közönség. Ellenben a regényei jövőjén élcelődő író szerepet vált, és tudósi tevékenységének jelentőségét hangsúlyozza, annak megközelítése pedig a retorikai fogáson túl is illeszkedik értekezése témájához. E rövid idézetet olvasva úgy tűnik, hogy az utókor számára a kötetekben megjelenített népköltészeti gyűjtés értékesebbként tételeződött, mint a számtalan szépiro-

¹ Berki Tímea (Marosvásárhely, 1977) a BBTE Magyar Irodalomtudományi Intézetének óraadó tanára, a *Napsugár* gyermekirodalmi lap szerkesztője, programigazgatója. Elérhetősége: berkitiimea@gmail.com.

² A tanulmány első megjelenési helye: „*Tenger fenekéről gyöngyszemeket szednék*”. *Tanulmányok Olosz Katalin tiszteletére*, szerk. SZAKÁL Anna, TEKEI Erika (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2020), 213–234.

³ JÓKAI Mór, „A magyar néphumorról”, *Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi osztály közlönye* I., 1. sz. (1860): 9–25.

dalmi mű, mert kézzelfogható bizonyítéka és dokumentuma a magyar nép humorának.⁴

Az alkalomhoz illően, jelen írás Olosz Katalin szakmai életútja előtt tisztelgőleg, amely a magyar népköltészet fontos szövegeinek, gyűjtőinek kutatását tartotta és tartja szem előtt. Ehhez az érdeklődéshez kapcsolódik írásom. A népi kultúrában megjelenő komikum, az anekdota sajátos formáját keresem és vizsgálom Brassai Sámuel kapcsán, aki népszerű szereplője ennek a forrásanyagnak.⁵ A kérdés szakirodalma történetileg is jelentős, nem térnék ki rá,⁶ csak röviden vetném fel azokat a szempontokat, amelyek ezt a vizsgálatot mozgatják.

Az anekdota a népi kultúra tréfás műfajai sorába tartozik, feljegyzői a gyűjtők, kutatók vagy tudósok, és olyan szépírók is (mint Jókai vagy Mikszáth), akik saját szépirodalmi szövegeikbe mentik át azokat.⁷ Az anekdota az emlékirat-irodalom kapcsán is hasonló, termékenyítő funkcióval bír, hiszen egy, a szóbeliségben létező kispikái hagyomány rögzül Hermányi Dienes Józseftől kezdődően.⁸ Emellett a szerzői életrajzok sajátos elemévé is válik, például Mikszáth Jókai-életrajzában⁹ vagy Fitz József,¹⁰ illetve Boros György Brassai-monográfiájá-

⁴ Nem hagyhatjuk szó nélkül az értekezés és a szépirodalom emlegetése rendjén, hogy Jókai Mór alkotói gyakorlatának szerves részét képezték élclapjai is.

⁵ Mátyás király, Kinizsi Pál, Csokonai Vitéz Mihály vagy Deák Ferenc mellett.

⁶ Vö.: LANDGRAF Ildikó, „Örök körforgásban. Az anekdota műfaja a magyar folklórban”, *Ethno-lore* XXX. (2013): 114–138., megnyitva: 2024. október 21., <https://nti.btk.mta.hu/images/evkonyv/2013/Ethno-lore-2013.pdf>.

⁷ Vö.: HAJDU Péter, „Az anekdota mint a magyar élet tükré”, in *A magyar irodalom története* II., szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 418–429., LANDGRAF Ildikó, „Jókai anekdotái”, in *Jókai & Jókai. Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán (Budapest: L'Harmattan – Károli Gáspár Református Egyetem, 2013), 135–151., megnyitva: 2024. október 21., http://real.mtak.hu/10425/1/Landgraf%26J_pdfa.pdf; A. [ADAMIKNÉ] JÁSZÓ Anna, „A beszéd humoráról. Az érvelés humora Jókai regényei alapján”, in *Beszédkutatás*, szerk. GÓSY Mária (Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium, 2017), 223–239.; illetve GINTLI Tibor, *Anekdotikus elbeszélismód és modernség kapcsolata a 20. század első felének magyar prózájában*, akadémiai doktori értekezési tézisek, Budapest, 2019, megnyitva: 2024. október 21., http://real-d.mtak.hu/1224/1/dc_1639_19_tezisek.pdf.

⁸ GYENIS Vilmos, „Emlékirat és anekdota”, *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXIV., 3. sz. (1970): 305–321.

⁹ MIKSZÁTH Kálmán, „Jókai Mór élete és kora”, in *Mikszáth Kálmán összes művei. (Regények és nagyobb elbeszélések XVIII. 1905–1906; Jókai Mór élete és kora. I. kötet.)*, szerk. KIRÁLY István – BISZTRAY Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960).

¹⁰ FITZ József, *Brassai Sámuel. Monografia* (Budapest: Németh József Könyvkereskedése, 1911).

ban.¹¹ Ezekben az egyes írói, tudósi életművet összefoglaló életrajzi művekben még ötvöződik a szépirodalom és az irodalomtörténet-írás, annak ellenére, hogy már a tudományosság igényével íródnak. Joggal fogalmazható meg tehát az a kérdés, hogy miként illeszkedik az anekdota műfaja a történeti szempontú szak-tudományos diskurzusba, és milyen funkcióval rendelkezik. Néhány Brassai-életrajz alapján a tudós személyéhez köthető anekdotákból válogatok, megvizsgálva azok felbukkanásának kontextusát és funkcióját, illetve érintek egy, az anekdota és biográfiaírás kapcsolata által felvetett kérdést is.

Brassai Sámuel közismert anekdotafiguraként a különc, szórakozott vagy dohogó tudós szerepébe kerül, de a gúny, humor neki is kedvelt eszköze. Éppen Jókai Mór az, aki K–s M–n¹² álneven *Üstökös* című lapjában, miközben Brassai tudósi tájékozottságán élcelődik (az akadémia osztályai számára kérdés, hogy melyiknek legyen tagja, hiszen számos tudományágban jártas), annak vitatkozó természetét a fűvészetből kölcsönzött fogalmakkal írja le: „A rossz világ aztán rájuk fogja, hogy félnek a polemiáitól [ti. az akadémikusok – B. T.]. Bizony félhetnek is. Alig van köztünk élő ember, a kinek egy bokréta ne jutott volna azokból a csalánokból, a miket Brassay [sic!] herbariumából poéták, muzsikuskok, kritikusok, philosophusok és mathematicusok számára időnkint ajándékozni szokott”.¹³ Jókai szerint Brassai polémiái csalánbokréták tehát, és az élcen túl is felháborodáshoz, sértődésekhez vezethettek. Ezt érinti majd a vizsgált anekdota is.

A Kriza János gyűjtőjeként ismert Tiboldi István által a 19. században fellelt, valamint általa írt adomákat és tanítómeséket közlő kiadvány előszavában olvasható egy Brassai Sámuelnek tulajdonított meghatározás: „Az adoma,¹⁴ ha jó, mindig embert jellemez, s az egyénben egyszersmind az emberiségnek egy kis vonását láttatja.”¹⁵ Brassai e rövid kijelentése eltér Jókai részletes értelmezésétől, aki történeti és összehasonlító szempontokat alkalmazva különíti el a magyar néphumor sajátosságait és annak jelentéseit. Aránytalan és problematikus lenne összevetésük, mégis Brassai általánosító és egyetemesnek tűnő álláspontja felől nézve a Jókaié teljesen más diskurzusba íródik. Erre világít rá a következő idézet:

¹¹ BOROS György, *Dr. Brassai Sámuel élete*. Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1927.

¹² [Kakas Márton]

¹³ [JÓKAI Mór], „Brassay”, *Üstökös* XVI., 20. sz. (1865): 153–154., 154.

¹⁴ Erdélyi János adomaként magyarázza az anekdotát. Ld.: ERDÉLYI János, *Magyar közmondások könyve* (Pest: Kozma Vazul, 1851), 447.

¹⁵ Vö.: BRASSAI Sámuel, „A magyar mondat”, *Akadémiai Értesítő* I., 1. sz. (1860): 279–399., 279.

„Semmi népleírás oly jól nem rajzolja egy nemzet életét, jellemét, uralkodó eszméit, mint ahogy képes az önmagát rajzolni adomáiban. Minden adoma egy kerek történet, mely egyént, osztályt, népfajt, kort és néha egész nemzetet jellemez; annyira, hogy akármit lehet travesztálni, csak adomát nem, anélkül, hogy észre lehessen venni, hogy ez más nemzet életéből van átvéve; vagy korábban történtet az újabb korba áttenni; igen nehéz pedig újat teremteni, ami meg nem történt [...] Ez adomákban él a nemzet kedélye. Aki ez adomák után a magyart nem tudja megismerni, annak gyöngye a feje, aki meg nem tudja szeretni, annak rossz a szíve.”¹⁶ Ez a diskurzus a herderi romantikus szemléletet képviseli, az anekdotákat a népdalokhoz, népmesékhez hasonlóan a néplélek megnyilvánulásaként, a nemzeti önreflexió lehetőségeként látja.¹⁷ Brassai ehhez képest az adomában az egyes ember felől vél rálátni az emberiségre, etnikai, nemzetkarakterológiai előfeltevések nélkül.

Vizsgálatom tárgyára térve, Brassai Sámuel életművéről megállapítható, hogy léteznek vele egykorú, például általa szolgáltatott adatokból készített életrajzi ismertetések, illetve későbbi, főként halála után publikált összefoglalók vagy monografikus igénnyel megírt emlékezések, kötetek, amelyek a vele kapcsolatos anekdotákat sem felejtik el meg- vagy átörökíteni. A tudósi attitűd és anekdota kapcsolatára már az egyik első életrajz is rávilágít, amely a Pákh Albert-féle *Újabb Kori Ismeretek Tárában* olvasható, és amelyet Gy. szignóval jegyeztek.¹⁸ Az említett enciklopédikus munkában fellelhető Brassai című szócikkből idézem: „olyly különös jelenet volt e’ democrata és cinikus férfiú Erdély salonaiban [...] Számtalanszor beutazta ezért Erdély ’s Magyarország e’ tekintetben [flóra] nevezetesebb helyeit ’s a’ havasok lakóinál nem egy anekdota él róla. Egyszer mint garabonczás diákot épen megkötözték. A’ forradalom legyőzése óta senki sem tud róla semmit. Él-e vagy megholt? nem bizonyos. Külsejére nézve magas, száraz férfiú, nagy ősz hajjal és szakállal. Öltözete elhanyagolt, modora fesz nélküli, természetes, a’ nélkül hogy nyers legyen. A’ világ őt különöz tudósának gúnyolta, pedig ha valaki hazánkban megérdemli a’ practicus democrata tudós nevét, úgy leginkább ő az.”¹⁹ Ugyan ez a forrás konkrét anekdotát nem mesél el, és nagyon szűkszavú e tekintetben, mégis számos olyan elemet tartalmaz,

¹⁶ JÓKAI, „A magyar néphumorról”...: 9–25., 16., 21.

¹⁷ VÖ. HAJDU Péter, „Az anekdota mint a magyar...”, 418–429.

¹⁸ A Gy. szignó minden bizonnyal a Gyulai Pálé, ő volt a vállalkozás társszerkesztője Pákh Albert mellett. Brassai személyesen ismerte kettejüket, és két évvel később, 1853-ban, már Gyulai és Pákh közös vállalkozásába, a *Szépirodalmi Lapokba* küldte cikkeiket.

¹⁹ Gy. [Gyulai Pál], „Brassai”, in *Újabb kori ismeretek tára. Tudományok és politikai társas élet enciklopédiája*. I. kötet (Pest: Heckenast Gusztáv, 1850), 649–650., megnyitva:

amelyek Brassai társadalmi és tudományos közmegítélésével kapcsolatosak. A népi hiedelemvilághoz tartozó garabonciás diákra való utalás nem teszi lehetővé olyan átfogóbb vizsgálat elvégzését, mint amilyenell Szilágyi Márton Csokonai-monográfiájában találkozunk. Szilágyi ezt, a Csokonai kapcsán felbukkanó anekdotatípust a debreceni református kollégium narratívumhagyományaihoz és vonzáskörzetéhez sorolja, rámutatva a folklór és az irodalom kapcsolatára.²⁰ Mégis megfontolandó, hogy Brassait ehhez a hagyományhoz csatolja az anekdota, mi több, munkatársával, Herman Ottóval is ez történik. Hermant egy madárles alkalmával furcsa öltözte miatt vélték garabonciás diáknak a somogyi juhászok és kanászok.²¹ A Mikszáth által közölt anekdota *Herman Ottó lenyíratásáról* a tudós hosszú haján és szakállán humorizál, amelynek – az őt garabonciás diáknak vélők – gyógyhatást és emberfeletti erőt tulajdonítanak. A hasonló külső megjelenés avatja anekdotikus szereplővé e két természettudóst, és az anekdoták a népi hiedelemvilágból az irodalmi szöveghagyományba átkerülő motívum bizonyítékaik lesznek. A külső megjelenés más szempontból is izgalmas. Az imént ugyan Brassai kapcsán a furcsa, elhanyagolt öltözetet emelte ki a forrás, ellenben egy, a Herman Ottó ikonográfiát vizsgáló tanulmány éppen azt mutatja meg – igaz, hogy csak feltételesen –, hogy nem véletlen Herman külső megjelenése: „egy tévesen Hermannnak beletározott egészalakos üllő figurát mutatok [...] Hamar rájövünk, ez nem lehet más, mint Brassai Sámuel! A sok tekintetben példaképnek, atyai barátnak tartott kolozsvári professzorhoz lehet, hogy Herman próbált külsőségében is igazodni, de ha jól belegondolunk, Lev Tolsztoj, vagy akár a természettudósok közül csak egy példa, Darwin is hasonló megjelenésű volt.”²² A Goda Gertrúd által vizsgált fotón (1. kép) Herman Ottót vélték felfedezni korábban, holott, amint azt a tanulmány állítja, az Brassai Sámuel ábrázolja: „Herman és Brassai között lényeges természetbeli különbség volt. Ezen a nyugodtan szipkázó, elegáns idős úrról ültében is látszik, hogy szálfatermetű. Herman alacsony volt és

2024. október 29., <https://archive.org/details/ujabbkoriismeret01heck/page/648/mode/2up>.

²⁰ Vö.: SZILÁGYI Márton, „Irodalom és folklór összefonódása egy Csokonai-anekdota körül (Exkurzus)”, in *Uő: A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói* (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 409–423.

²¹ MIKSZÁTH Kálmán, „Hermann Ottó lenyíratásáról”, in *Mikszáth Kálmán munkái. Anekdoták II.*, s. a. r. dr. RUBINYI Mózes (Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1917), 133–135.

²² GODA Gertrúd, „Herman Ottó ikonográfia”, in *Herman Ottó öröksége*, szerk. HEVESI Attila – VIGA Gyula (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2006), 27–35., *Hungaricana*, megnyitva: 2024. október. 29., https://library.hungaricana.hu/en/view/MEGY_BAZE_Sk_2006_Herman/?pg=33&layout=s&query=brassai.

izgága, ami a pillanatképeken meg is mutatkozik, nem helyezkedik el kényelmesen, éppen a szék, a pad hegyére ült még idős korában is!”²³ (3. kép)

Az Országos Széchényi Könyvtár Erkel Ferenc életművének szentelt online „kutatószobájának” fotóanyagában²⁴ látható egy ún. cabinet portrait Brassai Sámuelről (2. kép), amely a Goda Gertrúd által vizsgált fényképnek a társa, és ugyanakkor készülhetett Veress Ferenc műtermében, hiszen minimális az eltérés a beállítások között.

A korszak természettudóskepe felől szemlélve, Brassai és Hermann külső megjelenése konvencionálisnak hatott. A köztük lévő korkülönbség, munkatársi viszony és hasonló természettudományos érdeklődés miatt akár mintakövetésként is értelmezhető. Másfelől az anekdotában előforduló hétköznapi emberek (juhászok, kanászok) számára magyarázatra szorulhatott a hosszú haj és szakáll, kevésbé szokványos öltözet, illetve a természetjárás és -figyelés. Ezt a tudományos és a hiedelemvilágból táplálkozó populáris értelmezés közötti különbséget hidalja át az anekdota. Fontos felismerni egyszersmind azt is, hogy nemcsak a tudományos és népi kultúra különbsége élesedik ki az anekdotában, hanem a társadalmi csoportok és regionális identitások közötti is.

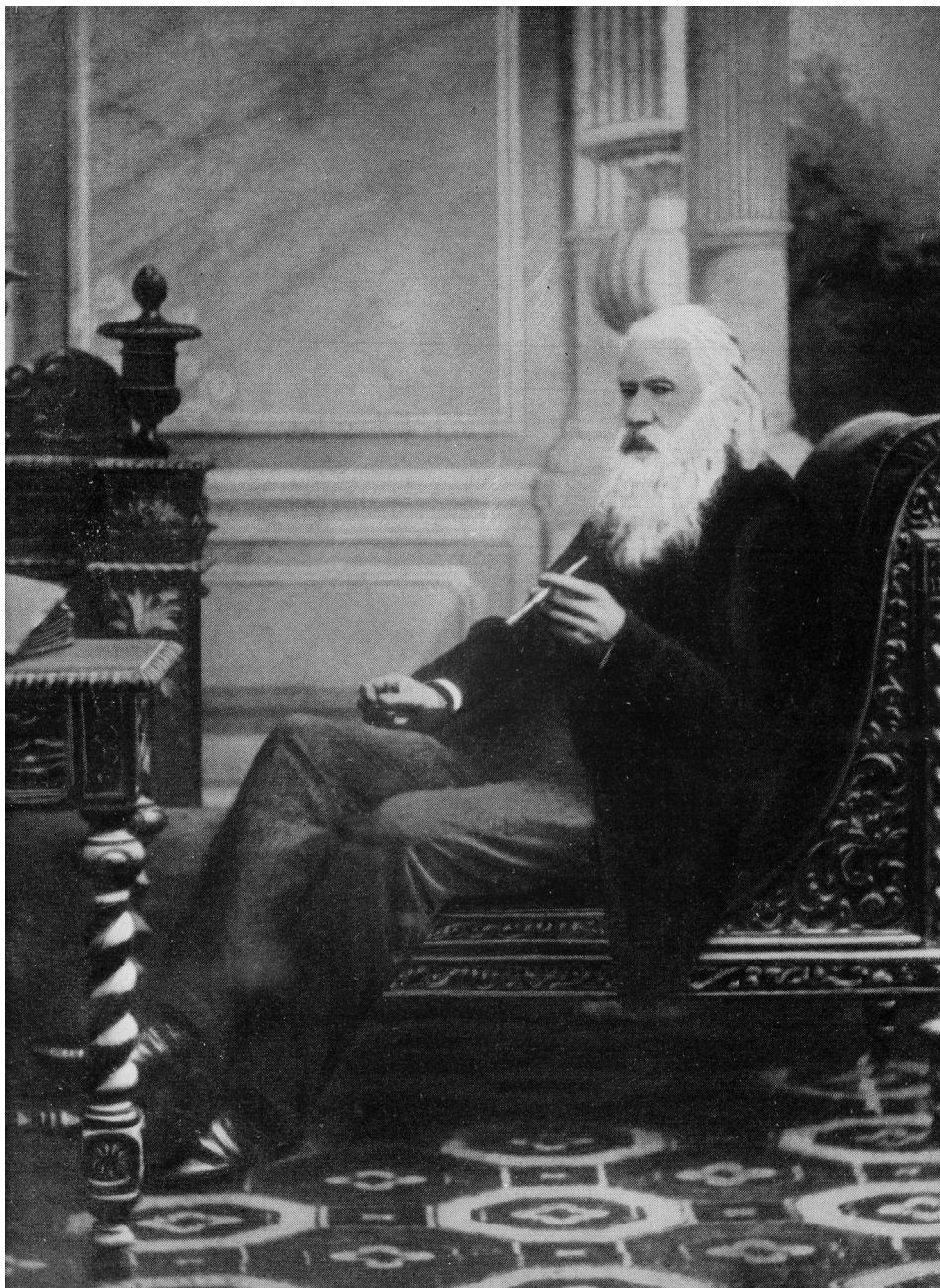
A társadalmi és etnikai különbségek nagyon egyértelműek egy másik Brassai-anekdotában, amelyet Fitz József könyvtáros, művelődéstörténész, Boros György unitárius lelkész, majd püspök és Mikó Imre író, műfordító is közöl.²⁵ Az anekdota szerint a botanizáló Brassait prikulicsnak nézik: Fitznél a mezősegi oláhok, Borosnál a mezősegi románok, Mikónál a mezősegi parasztok, és vasvilával (Fitznél) vagy kaszával (Mikónál) akarják agyonütni, ő pedig elmenekül (Fitznél és Mikónál) vagy a jó székely-magyar gazdatiszt menti meg (Borosnál). Az anekdoták közös helyszíne tehát a Mezőség,²⁶ ahol a 19. században nagy számarányban éltek románok a nemesi birtokokon. A társadalmi rétegzettséget

²³ Uo., 32.

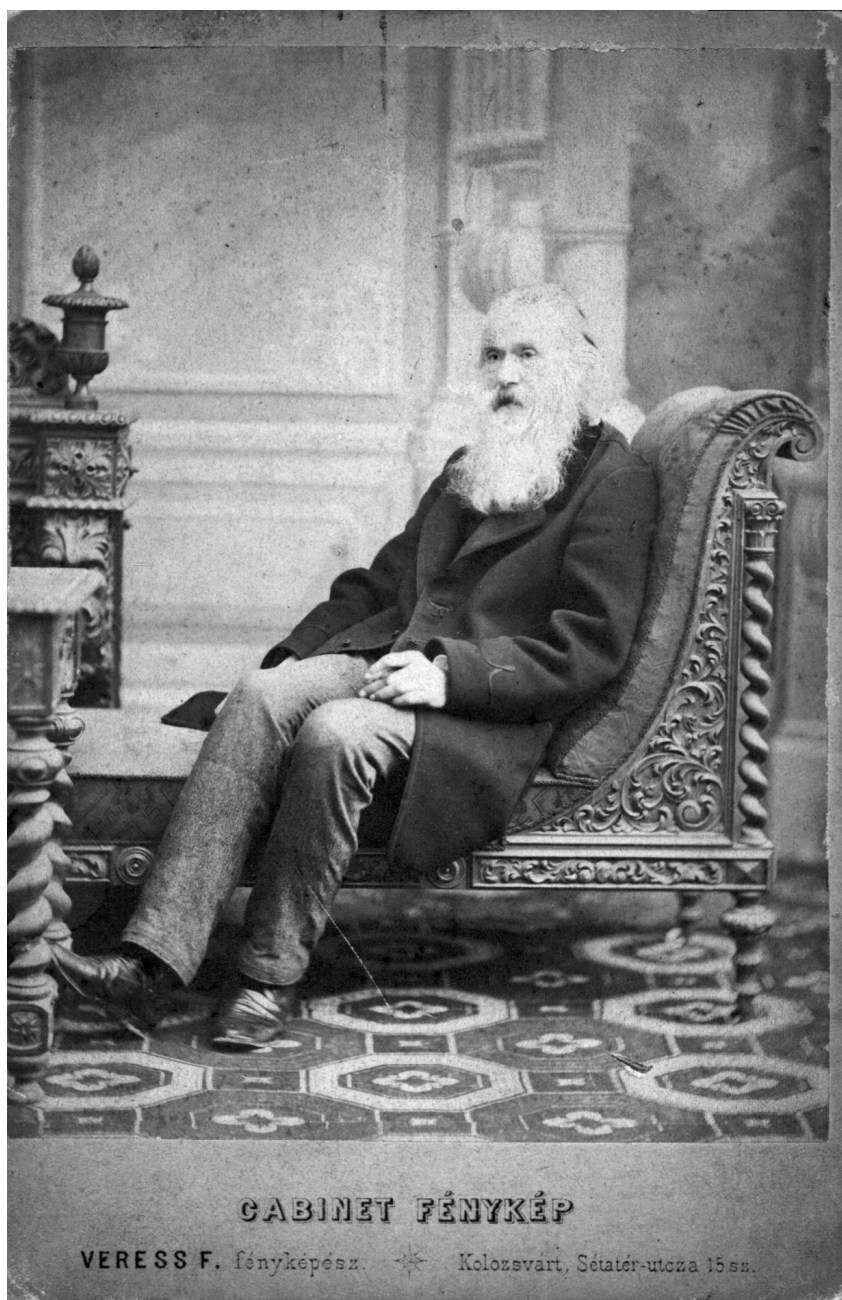
²⁴ VERESS Ferenc felvétele Brassai Sámuelről, OSZK Zeneműtár, megnyitva: 2024. október 29., <http://erkel.oszk.hu/kut/elete>.

²⁵ FITZ, Brassai Sámuel..., 48.; BOROS, Dr. Brassai Sámuel élete..., 182.; MIKÓ Imre, *Az utolsó erdélyi polihisztor. Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1971), 102–107.

²⁶ A Mezőségen a 13. századtól a szászok és magyarok által üresen hagyott területeken telepedtek meg a románok, és a 17–18. századtól jelentős népességyarapodás figyelhető meg körükben. Lásd erről bővebben: VARGA Sándor, „Az erdélyi Mezőség a középkortól napjainkig. Történeti áttekintés Visáról és környékéről”, 2011, *SZTE Egyetemi Kiadványok Repozitórium*, megnyitva: 2024. október. 29., http://acta.bibl.u-szeged.hu/5292/1/belvedere_2011_001_010-031.pdf.

1. kép. A miskolci Herman Ottó Múzeum Fotó-negatív-tára nyilvántartása szerint Herman Ottó otthonában. Forrás: FN-24832

2. kép. Brassai Sámuel. Forrás: Zeneműtár 1/1. Brassai Sámuel. Cabinet portrait.
Készítette: Veress Ferenc

3. kép. Herman Ottó Lillafüreden horgászás után, 1910 körül. Forrás: FN-51613.
Készítette: Leszih Andor

ebben a régióban az etnikai különbségek is árnyalták.²⁷ Ezt leginkább a Boros-féle monográfia hangsúlyozza. Mikó Imre csak egyszerűen közli, hogy Gaál Elek birtokára, a kájáni tóhoz járt botanizálni Brassai, de a parasztok nemzetiségi identitásáról külön nem tájékoztat.

Ami a prikulicsot illeti, Fitz József az ördög megnevezésére utal, és idézőjelesen használja azt („jakata prikulics”²⁸), majd csúfnévként említi. Ehhez képest Boros György fontosnak tartja lábjegyzetben közölni a szó jelentését is: „prikulics név alatt az erdélyi román hitlegendákban²⁹ bosszús, haragos, farkasbőrbe bújt

²⁷ Pakots József *Prikulics az ördög* c. novellája a *Nyírvidék* 1904. évi 34-es száma tárcarovatában olvasható, ahol a címbeli szerepet Trifán tölti be, aki félig cigány, félig oláh. Ezen értelmezés szerint a prikulics nem csak a románsághoz köthető.

²⁸ Román kijelentés, helyesen románul: lefordítva: ’nézd csak, prikulics’. [Fordítás tőlem – B. T.]

²⁹ A Mezőségen ismert hiedelemleányra vonatkozó kutatások közül lásd például: MOLDOVÁN Gergely, „A román nép hitvilágából”, *Magyar-Román Szemle* I., 4. sz. (1895): 106–109., Biblioteca Digitala BCU Cluj, megnyitva: 2024. november 2., <http://dspace.bcucluj>.

embert értettek. A legenda keleti eredetű s kezdetben a halottakra volt alkalmazva³⁰ [...] A románoknál oda módosult, hogy élőember bújt farkas vagy kutya-bőrbe, aki ha elérte titkos célját, levetette a bőrt és emberré változott. A magyarok prikulicsnak mondták.”³¹

A román és magyar nyelvi szóhasználat jelentéktelen különbségéről árulkodik Boros pontosítása, ellenben érdemes e meghatározás mellé állítani egy másik tudósítást. A Borbély György által alapított *Magyar Pajzs* címet viselő zalaegerszegi lapban ez áll: „A 94 éves Horváth Ignác, 1848–49-beli alezredes ugyanis egy olyan székely lámpást adott át az Ereklýe Múzeum őrének, amelyet 48–49-ben esti és éjjeli lovaglászai alkalmával használt, amely miatt midőn az országúton ügetett, az oláhok messziről Prikulicsnak, a székelyek pedig Lidércznek nézték. E lámpás [...] kisebb zsebkönyv alakra összehajtható jószág, mely bármely oldalzsebben elhelyezhető. E vékony, bádogból készült lámpásnak üvegfala, fogantyúja van, összeállítása a székely ipar 60 év előtti leleményességét dicséri. Ily helyesen szerkesztett lámpa ma is nélkülözhetetlen azoknak, kik alkonyat után

ro/bitstream/123456789/51803/1/BCUCLUJ_FP_106398_1895_001_004supl.pdf.; KE-SZEG Vilmos, *Mezőségi hiedelmek* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2006); vagy újabban GATTI Beáta, „...aki hisz abban, csak az látja...” A rontás hiedelmköre Visában”, *Belvedere* XXIII., 1. sz. (2011): 78–99.

Vetési László egy aranyosszéki református férfitől gyűjtötte az alábbi hiedelemmorzsát: „egy asszony mesélte, hogy ment a szekérrel... és egy kicsi fekete kutya elejibe állott... Seggre ült, fényes volt a szeme... nem távozott el tőle... Ez az asszant mind izgatta... valamit elvett és megütette... Nem érte... keresztülszökött a vállán s odalett... Ember volt... prikulics... Aztán mondta apám, hogy ha bal kézzel üti meg az ember akkor rögtön, abba a percbe viszszaváltozik... csak hogy üsse meg.” (VETÉSI László, „Egy öregember mindent előidéző...” Egy aranyosszéki református férfi világképe”, in *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 2., szerk. S. LACKOVITS Emőke (Veszprém–Debrecen: Laczkó Dezső Múzeum – Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1997), 320–345. kül. tek. 341., Hungaricana, megnyitva: 2024. november 2., https://library.hungaricana.hu/en/view/MEGY_VESZ_Nepivall_2/?query=prikulics&pg=342&layout=s.

A gömöri néphagyományokban is megtalálható a prikulics mint farkassá változott ember.

³⁰ A román néphitben megtalálható szellemek egyike a prikulics, gonosz lélek, de hatalma nem emberfeletti, mert tettenérés esetén az emberek agyon is verhetik. Vö. MOLDOVÁN Gergely, „A románok”, in *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. XX. Magyarország VII. kötete. Délkeleti Magyarország. Erdély és a szomszédos hegyvidékek* (Budapest: Magyar Királyi Államnyomda, 1901), 409–432., kül. tek. 423–424., Arcanum, megnyitva: 2024. november 2., <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/OMMonarchia-az-osztrak-magyar-monarchia-irasban-es-kepben-1/impresszum-2/xx-kotet-8917/>.

³¹ BOROS, Dr. Brassai Sámuel..., 183.

gazdaságba, vagy ide-oda kénytelenek sötétben menni.”³² A zalaegerszegi lap hírrovatába került prikulicstörténet azt erősíti meg, hogy ugyanazt a jelenséget eltérő módon nevezik meg a románok és magyarok, ez pedig arra is utalhat, hogy a vele kapcsolatos hiedelem is különböző lehet (prikulics versus lidérc). Folytatva ezt a kérdésfelvetést, dr. Oroszhegyi Jósza arannyal jutalmazott, Girókúti Képes Naptárában közölt pályaműve bevezető részének prikulicstörténetére utalnék.³³ Ebben az olvasható, hogy 1850-ben egy idegen vándor, Bánati Kelemen, a természetet járva érkezik Dész környékére, ahol két gyermekkel elegyedik szóba. A párbeszédből a következő derül ki: „No lássa bácsi! hát mert meszszeröl úgy látszott, mintha bácsi nem ember volna, azt találtam mondani, hogy ott jön a Prikulics ni!! aztán egyikünk sem mert jönni; csak úgy kergettük egymást, míg észre vettük hogy bácsi csakugyan ember, nem pedig kísértet.”³⁴ Ez a szövegrészlet a prikulicsot a kísértettel azonosítja anélkül, hogy releváns lenne ebben az azonosításban az etnikai jelleg, és megerősíti azt az érvet, hogy mindkét nép hiedelemvilágában létezik ez a természetfeletti lény. Fontos megjegyezni, hogy a népi kultúrában a prikulics, a garabonciás és a lidérc a banya, boszorkány, vasorrú bába, rézfaszú bagoly, bakaraszt, markoláb, manó, ördög mellett gyermekijesztő mesei és hiedelemalakok.³⁵ Az a tény, hogy az Oroszhegyi-írástól eltekintve az említett anekdotákban „felölttíjesztőként” szerepel a prikulics, arra enged következtetni, hogy az anekdoták sugalmazása szerint a megijedt románok (vagy székelyek) gyermekként gondolkodnak, azaz tudatlanok. Ezért történhet meg, hogy az anekdoták értelmében prikulicsnak nézik a botanizáló tudóst vagy az éjjel lámpással vágató alezredest.

Jókai szerint a néphumor „csak szabadelmű és felvilágosult népek tulajdona. Nemzetek, akik szeretik kimondani az igazságot; mikor nyíltan nem lehet, képes beszédben, tréfa színe alatt is; akiknek szelleme azon önállóságra jutott, ahonnan a jót a rossztul nem csupán a hagyományos hit, hanem saját ítélőtehetség tudja megkülönböztetni, akik a világosságnak szemébe mernek nézni, azoknál otthonos a humor.”³⁶ E Brassai-anekdoták ílyetén nacionalista poétikája másként

³² [N. n.], „Magyar ipar 48-ban”, *Magyar Pajzs* IX., 6. sz. (1908): 5., *Hungaricana*, megnyitva: 2024. október. 29., https://library.hungaricana.hu/en/view/MagyarPaizs_1902/?query=prikulics&pg=364&layout=s.

³³ OROSZHEGYI Jósza, „Derűre boru, borura derű. Erdélyi életképek”, in *Girókúti Képes Naptára*, 1860, 49–74.

³⁴ Uo., 49.

³⁵ HOPPÁL Mihály, „Gyermekekijesztő”, in *Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 349.

³⁶ Jókai, „A magyar néphumorról...”: 9.

értelmezhető, ha megnézzük azok előzményét. A Brassaira vonatkozó anekdotát Fitz József Szilágyi Ferencről eredezteti, aki egy Brassai által írt recenzió kapcsán vág vissza ezzel az anekdotával.³⁷ Boros György és Mikó Imre az anekdota előzményeként egy Mentovich Ferencsel folytatott vitára utalnak,³⁸ és Mikó így fogalmaz: „Én végére jártam, mint kritikushoz illik, a dolognak, s azt tanultam ki, hogy az adomát két valódi történetből szerkesztették. Egyik valóban Brassaival történt a húszas években, de tó nélkül, a másik későbbre egy barátjával, de Prikulics nélkül. Dacára az adoma külső és belső valószínűtlenségének – csak azt említem meg, hogy a mezőségi parasztok sokkal kevésbé csudálkoznak azon, ha valaki füvészkedni járt, mint annak a mívelt társasági teremnek a látogatói, hol a szóban forgó adoma koholódott.”³⁹ A prikulicstörténet tehát szakmai viták kontextusában kerül elő, Brassai vitafelei érvként használják ellene, botanizálásán gúnyolódva.⁴⁰ Mikó Imre munkája nemcsak közli, hanem értelmezi is Brassai állásfoglalását: „A tréfa azonban komolyra fordul, amikor Brassai arról ír, hogy a nép nem is olyan babonás, amilyennek a felső körök gondolják, s a füvészkedésen nem ütközik meg. Abban az időben ugyanis a cigányok és a pásztorok is

³⁷ Klio-perként ismert a *Nemzeti Társalkodóban* 1833-ban folytatott vitájuk, amelynek apropója Szilágyi Ferenc *Klio. Historiai zsebkönyv* című, 1832-ben Kolozsvárt megjelent munkája.

³⁸ 1862-ben a *Korunk* folyóiratban egy kritika apropóján alakul ki vita közöttük. A szópárbaj metatextuális szöveg olyan értelemben, hogy a kritika kritikáját érintik a felek, ugyanakkor a személyeskedés, egymás tudományos pozíciója, tájékozódása (pl. az új szemléletként jelentkező materializmus) kifigurázása is része lesz a tárcarovatban közölt szövegeknek. A rovat és a vitázó felek személyeskedése teszi lehetővé azt is, hogy poetizálják állásfoglalásaikat, és (Mentovich) a tragédia, illetve (Brassai) a komédia műfaji sajátosságait alkalmazzák szövegeikre, színekre, illetve szakaszokra tagolva célzásoktól és allúzióktól, iróniától és gúnytól sem mentes írásukat. Vö.: [N. n.], „A kritikus tragédiája”, *Korunk*, 31. sz. (1862): 2–3.; 32. sz. (1862): 2–3.; 33. sz. (1862): 2–3.; 34. sz. (1862): 2–3.; 35. sz. (1862): 1–3.; Uő, „A kritikus komédiája”, *Korunk*, 39. sz. (1862): 2–3.; 40. sz. (1862): 2–3. (Idézi: FITZ, *Brassai Sámuel...*, 193.)

³⁹ Mikó kötetéből idéztem, mivel az megadja a felhasznált szakirodalmat, ellentétben Boros Györggyel. Vö.: MIKÓ, *Az utolsó erdélyi...*, 331–332. Továbbá fontos összehasonlítani a két szövegközlést: amíg Boros egyszerűen románokat szerepeltet, addig Mikónál mezőségi parasztokról olvashatunk. A *Korunkban* a vita részeként használt prikulicstörténet a kájáni tóban műkedvelő füvészként szerepelteti a botanizáló kritikust, akit prikulicsnak vélnek: „az oláhok sietnek csépekkel és vasvillákkal, botokkal és fustélyokkal a képzelt prikulics agyonverésére”. (Vö.: [N. n.], „A kritikus tragédiája”. Idézi: FITZ, *Brassai Sámuel...*, 193.)

⁴⁰ Szilágyi Márton Csokonai-monográfiájában a visszaemlékezéseket, anekdotákat is a forráskritikai művelet részeként tekinti, ahonnan az író életpályájának konfliktusos fordulópontjai, népszerűsége és kultikus aspektusai is újszerű módon láthatók be.

gyűjtöttek gyógynövényeket. Brassai fűvészkedése legfeljebb azért kelthetett feltűnést, mert szokatlan dolog volt, hogy nadrágos ember is gyűjtsön burjánokat. Az urak csak nagy ritkán jártak ki a határba vadászni, földet mérni, így aztán a Prikulics-vicc nem csak Brassait teszi nevetségessé, hanem a mezőségi parasztokat is, együgyűségük miatt.⁴¹ Brassai, állítása szerint, kritikusan viszonyul az anekdotához, természetesen ezt vitapozíciója is befolyásolja, amelynek vizsgálata további kutatásokat igényel. Mindenesetre Szilágyi Ferenc és Mentovich Ferenc a Brassaival folytatott vita során hozakodtak elő az anekdotával, létrehozva, illetve átörökítve azt, miközben vitapartnerük történészi, illetve matematikusi megnyilatkozásának legitimitását annak botanikusi érdeklődésén való tréfálkozással problematizálták. Hogy eljárásuk miként nyer jelentőséget, azt jól példázza Fitz József megállapítása: amit Brassai vágott Szilágyi fejéhez, azt hamar elfelejtették. Szilágyi azonban maradandóbb dolgokat jelentett ki Brassairól, ami aztán szájról szájra terjedt. Klaviermesternek titulálta, és ez a csúfnév Brassain ragadt. Mikor Káli Nagy Lázár Brassait tanárnak ajánlja, mentegeti, hogy igaz, azelőtt klaviert is tanított, de azért mégis igen tudós férfiú.⁴²

Az emlékezet működésének is érdekes példái ezek a történetek, miközben az értelmiségi pálya alakulását is illusztrálják. Szilágyi Ferenc történészi munkáját a pályakezdő Brassai recenzálta, ez adott lehetőséget a vitára, amely a történeti munka mellett a szakmai megszólalás legitimitására is kitért, és az anekdotagyártás és annak emlékezetben tartása a szakmai hierarchia magasabb szintjén helyet foglaló tudósi pozícióból sikeresebb műveletnek bizonyul. Ehhez nyúl vissza Mentovich Ferenc is, amikor két évtized távlatából az anekdota felidézésével már mellékvágányon vitatkozik Brassaival. Boros Györgynél azt olvashatjuk, hogy ez az anekdota az, amely „legtovább keringett”.⁴³ Brassai a fenti állásfoglaláson kívül érzelmileg is rezonál a vele kapcsolatos tréfálkozással, gúnyolódással, amint az a róla szóló irodalomból kiderül: megharagszik.⁴⁴ Ezzel ellentétben –

⁴¹ MIKÓ, *Az utolsó erdélyi...*, 105.

⁴² FITZ, *Brassai Sámuel...*, 47–48.

⁴³ BOROS, *Dr. Brassai Sámuel...*, 182. Itt jegyezzük meg, hogy függetlenül az életrajzírástól, az anekdota – más Brassai-anekdoták társaságában – bekerült a Tóth Béla anekdotagyűjteményébe: TÓTH Béla, *A magyar anekdotakincs* (Budapest: Singner és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.), 1935.

⁴⁴ Intze Béla Szatmár megyei orvos az *Unitárius Közlöny* Brassai-emlékek rovatába küldte el a prikulicstörténettel kapcsolatos írását. Ebben az áll, hogy az éppen Bécsben (Intze tanulmányai helyszínén) tartózkodó Brassai a hordárral üzen, hogy Intzét a császári udvari könyvtárba várja Der Herr Prikulics. Azaz Brassai magát Prikulics úrként nevezi meg, Intze pedig rögtön tudja kilétét. Ld.: INTZE Béla, „Brassai-emlékek”, *Unitárius Közlöny* XXXII., 6. sz. (1922): 89–91., kül. tek. 89.

miként Mikó Imre állítja – egyéb, vele kapcsolatos anekdoták felemlegetésekor csak mosolyog, nem cáfolja azokat.⁴⁵

Eltérő jelentéseket nyer a Herman Ottóval kapcsolatos prikulicstörténet, amely a két tudós életpályájának párhuzamosságaira világít rá. Hozzátehetjük azonban, hogy a fűvészkedés/természetjárás/természetfigyelés a korban ismeretlen gyakorlatával kapcsolatos a tréfás történet, és vándoraneidotaként is értelmezhető. Herman Ottó hetvenedik születésnapja alkalmából eleveníti fel a szóban forgó anekdotát a *Magyar Földmivelő* című szatmári lap: „A kitűnő magyar természettudós nyaranta, úgyszólván, a hegyek között lakott. Turista ruhában barangolt szerteszét, kísértő nélkül s gyakran akadtak veszedelmes kalandjai. Nem utolsó ezek között az, hogy egy ízben három román suhanc támadt reá az erdőben s a turistaruhát látván, ezt kiabálták: – Itt a prikulics! (Az ördög.) Szegegy Herman váltig erősítette, hogy ő nem az, de nem hittek neki. Az egyik suhanc ki is jelentette: – A héten megdöglött három bárányunk, mindjárt tudtuk, hogy a prikulics jár erre felé.⁴⁶ Most pedig agyon fogunk ütni. Azzal tényleg nekimentek ketten, az egyik pedig elszaladt, hogy a falut odacsódjtsa. Herman ugrott a fűtykösök elől s a nagy szorultságban mentő gondolata támadt. – Mennyibe kerül az a három bárány? – kérdezte. Megmondták neki, mire ő sietve kifizette a bárányok árát, kijelentvén, hogy ezt még behajtja a prikulicsra. Ezt pedig olyan módon tette, hogy bejelentette az esetet a csendőroknak, akik valószínűleg bő oktatást adtak a legényeknek arról, hogy prikulics nem jár turistaruhában.”⁴⁷ A *Mi újság* rovatban megjelent történet szintén a románsághoz köti a prikulicsot, ördöggként értelmezve azt. A narratívum eltér a Brassai-aneidotától, hiszen Hermannak sikerül ellenfeleivel párbeszédbe elegyednie, és túljár azok eszén, mi több, a csendőrséget bevonva igazságszolgáltatás és felvilágosítás történik, ez utóbbi a prikulics és turista közötti különbség tisztázása érdekében. Amíg a hírlap szerint Herman Ottó a csendőrségen jelenti a vele történeteket, addig Brassai későbbi állásfoglalása mintha menteni szeretné a pásztorokat (a Mikó által idézett gondolatmenet szerint értsd: románokat) és cigányokat a babonáság vádjá alól, mivel a fűvészkedéshez hasonló gyógynövénygyűjtés saját gyakorla-

⁴⁵ MIKÓ, *Az utolsó erdélyi...*, 106.

⁴⁶ Egy, az állattartással és a prikulicstól való félelemmel kapcsolatos anekdotát olvashatunk Tiboldi István gyűjteményében is. Ld. TIBOLDI István, *Adomák és tanítómesék*, s. a. r. MÉSZÁROS József (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1988), 238.

⁴⁷ [N. n.], „A hegyek ördöge és a három bárány”, *Magyar Földmivelő* IX., 4. sz. (1906): 31., *Hungaricana*, megnyitva: 2024. november 4., https://library.hungaricana.hu/en/view/MagyarFoldmuvelo_1906/?query=prikulics&pg=31&layout=s

tuk, és Brassai öltözete az, ami idegen és félelemkeltő számukra, akárcsak Herman turistaruhája.

Összefoglalva a fenti gondolatmenetet, a kulturális, szakmai, társadalmi és etnikai különbségek olyan tréfás helyzetekhez vezetnek, amelyek a vizsgált anekdoták mozgatórugói, és a tréfa/gúny az anekdotaszereplők mindenikére vonatkozik. Emellett például a Brassai Sámuel életpályájával foglalkozó irodalomban a műfajjal kapcsolatos reflexiókat is megtaláljuk, így közvetve annak összetett funkcionalitásáról értesülünk, vagyis kiderül egyfelől, hogy a vizsgált prikulics-anekdota a botanizáláshoz köthető ugyan, de a más szakterületek képviselőivel folytatott viták kontextusának része a Brassai-életrajzokban,⁴⁸ másfelől pedig arról, hogy hogyan működik vendégszövegként az azt bemutató (tudományos)⁴⁹ diskurzusban.

Az anekdota funkcionalitása kapcsán meg kell említenünk Kőváry Lászlónak az *Erdélyi Múzeumban* folytatásokban közölt írását is, amelyben – kevéssel Brassai halála után – áttekinti a tudós százéves pályafutását. Megjegyzendő, hogy a tudós százéves életkora a szóbeli közlések, visszaemlékezések, és nem az írott források alapján nyer legitimitást.⁵⁰ Ez a hosszú élet és szellemi frissesség a tisztelet mellett kíváncsiságot kelt kortársai körében, akik már a 19. század derekán Brassai bácsiként tekintenek rá. Kőváry László a tudós hosszú életének összefoglalásakor egyrészt azt tematizálja, másrészt hitelteleníteni igyekszik a hírlapok-

⁴⁸ Az anekdota szerves része a Brassai életrajzát összefoglaló történeteknek, jelen írásban csak párat emeltem ki közülük.

⁴⁹ A tudós életrajzát összefoglaló munkák a velük egykorú tudományosságfogalmat működtetik, és tükrözik a szerzői intenciókat is. Nem tekinthetőek homogénnek ebből a szempontból, mégis, ezzel egyetemben, fontos forrásai a Brassai-kutatásnak.

⁵⁰ Kőváry László Szabó Sámuel társaságában látogatta meg 1897 júniusában Brassai Sámuel, aki ekkor már kórházi kezelésre szorult. A látogatás és egy Brassaival folytatott beszélgetés következménye az lesz, hogy a kolozsvári *Ellenzék* c. folyóirat arról tudósít, hogy Brassai százéves, a látogatók pedig koronatanúi lesznek e hírnek (Vö.: Míkó, Az utolsó erdélyi..., 312.) Vitatott ugyan a hír igazságértéke, hiszen maga Brassai is azt állítja, hogy elveszett az a kalendárium, amelybe följegyezték születésnapját, ráadásul a Szinnyei Józsefnek elküldött úrlap vonatkozó rovatába Brassai azt írja, hogy „1800. jun. havában valamikor.” (Vö.: *Brassai Sámuel levele Szinnyei Józsefnek*, jelzet: Fond 36/1464, OSZK Kézirattár. Megjegyzendő, hogy Szinnyei 1885. február 10-én keltezte kérését, az arra írt válasz 1885. május 28-án érkezett meg), valamint ehhez az évhez, és nem 1797-hez képest ünneplik 80. születésnapját, amint arról a *Vasárnapi Újság* tudósít 1880. évi 26-i számában. Vö.: [N. n.], „Brassai Sámuel”, *Vasárnapi Újság* XXVII., 26. sz. (1880): 425. A 90. születésnapja alkalmából sem 1887-ben, hanem 1890-ben köszöntik a Magyar Tudományos Akadémián. (Vö. *A magy. Tud. Academia üdvözlő irata 90 éves kora alkalmából. Budapest 1890. május 30-án*, Brassai Sámuel-hagyaték, MUEKvGYLT.)

ban megjelenő anekdotikus célzatú írásokat: „Halála alkalmából a lapokba került, mintha valaha oly öltözetet készítettett volna magának, mely tetőtől-talpig egy darabból álljon s csak mikor kész volt és felvette, figyelmeztette a szabó, hogy hátul bizonyos hasítékra nem gondolt. Az efféle a prikulics-féle adomák sorába kell útalnunk.”⁵¹ Úgy tűnik, az öltözké alakulásának történeti vizsgálata sok szempontból segíthetne Brassai megítélésének értelmezésén.⁵²

Nem tekinthetünk el attól a szóváltástól sem, amelyet a Non: quis? Sed: quid? álnévű hozzászóló⁵³ kezdeményez Kőváry írása kapcsán, pontosítva a Brassai egyetemi tanárságával kapcsolatos információkat, és felvetve két másik kérdést: az egyik a prikulicsadoma, a másik Brassai életkora. Kőváry is Szilágyi Ferenchez nyúl vissza a prikulics gúnynév eredetét illetően,⁵⁴ és az anekdota rövid ismertetése után azt hangsúlyozza, hogy Brassai az *Athenaeumban* „poétikus cikket” ír a fűvész örömeiről, és kiadja *A fűvészet elveinek vázolatát Lindley János nyomán*.⁵⁵ Kőváry az anekdota élet próbálja tompítani, és ezt Brassai növénytani szakírói eredményeivel éri el. Ehhez képest a hozzászóló kérdésfelvetése a következő: „a béka és óra históriája”⁵⁶ költött, elismerem; de azt is tudom, hogy gyermekkoromban hallottam épen Brassairól elbeszélve a prikulics adomával együtt, tehát nem a Pesti Napló idei számából.”⁵⁷

⁵¹ KŐVÁRY László, „Brassai Sámuel százéves pályafutása (1797–1897)”, *Erdélyi Múzeum* XIV., 7. sz. (1897): 349–361., „Brassai Sámuel százéves pályafutása. (Második közlemény.)”, *Uo.*, 8. sz. (1897): 444–456., „Brassai Sámuel százéves pályafutása. (Harmadik közlemény.)”, *Uo.*, 9. sz. (1897): 505–518., kül. tek. 509., „Brassai Sámuel százéves pályafutása. (Negyedik és befejező közlemény.)”, *Uo.*, 10. sz. (1897): 550–560.

⁵² Brassai külső megjelenése az 1871-ben tett angliai látogatása alkalmával is furcsának hathatott, amint erről Kovács János unitárius kollégiumi tanár, Kriza János veje – szintén anekdotikus elemeket tartalmazó írásában – beszámol. Vö.: *Kovács János előadása (1903) a kolozsvári angol társalkodó clubban Brassai Sámuel 1871. évi londoni útjáról*, Kovács János-hagyaték, 1. doboz Ms 5, MUEKvGYLT.

⁵³ A latin nyelvű „álnév” jelentése: nem az a fontos, hogy ki mondta, hanem hogy mit mondott. Mögötte valószínűleg Szamosi János, az EME akkori alelnöke állt.

⁵⁴ KŐVÁRY László, „Brassai Sámuel százéves pályafutása (1797–1897)”, *Erdélyi Múzeum* XIV., 7. sz. (1897): 349–361., kül. tek. 360.

⁵⁵ BRASSAI Sámuel, *A fűvészet elveinek vázolata Lindley János nyomán* (Kolozsvár, 1836), (2. kiadás: 1845).

⁵⁶ Ez szintén egy Szilágyi Ferencről származtatott anekdota, és Brassai szórakozottságára vonatkozik: óráját a békával cseréli össze, azt dobja a vízbe, a békát pedig a zsebébe teszi. Lásd erről bővebben: FITZ, Brassai Sámuel..., 48.; MIKÓ, Az utolsó erdélyi..., 292.

⁵⁷ Non: quis? sed: quid? [SZAMOSI János], „Megjegyzések »Brassai százéves pályafutásához«”, *Erdélyi Múzeum* XIV., 10. sz. (1897): 581–583., kül. tek. 583.

Ismét a szájhagyomány útján terjedő szóbeli műfaj megkerülhetetlenségével találkozunk a tudósról szóló irodalomban, és hogy ez a századvégen valóban problematikus kérdés, arról Kőváry válasza is meggyőz bennünket. Egyfelől számolnunk kell tehát e szöveghagyomány élő jellegével, jelenlétével a Brassai-val kapcsolatos szóbeli (és nemcsak) diskurzusban, másfelől az életrajz-írás műfaji és módszertani dilemmáinak bizonyítékával találkozunk, hiszen, amint Kőváry állítja cikksorozataról: az „nem egyéb, mint egy hosszú tárcza, tárczacikk adomákban, Brassai-adomákban, melyekkel Brassai tiszteletre és szeretetre méltó alakját a prikulics és béka-adomák sarától kívántam megtisztítani. Az egész elmefuttatás, mint megjegyeztem, nem életírat, még Brassai emlékeztetének sem neveztem, mit majd megírnak mások. Ez egy szerény jellemrajz, az emlékiratok fajtájából, melynek történeti háttérét senki sem veszi történeti adatnak”.⁵⁸ A történészként ismert Kőváry különbséget érzékel a prikulicsadomák és egyéb (például az egyetemi tanársággal, címkórsággal, zenekedveléssel stb. kapcsolatos) adomák között. Ráadásul a vitapartnere szempontjából saját szakmai identitása és presztízse válik kérdésessé, nemcsak akkor, amikor a tudós születésnapját az írott források és megtörtént események figyelembe vétele nélkül módosítja, hanem akkor is, amikor Brassai egyetemi tanári pályázatáról, doktori címe vagy a „Nagyságos” cím használatáról ír. Ezért zárja a vitát az álnév mögé bújt hozzászóló – jogosan –, hogy „a történetírás terén a *sine ira et studio* elvét vallom”. Számunkra az elfogultság az érdekesebb e vita perspektívájából, és Kőváry 1897-es Brassaira vonatkozó gesztusai kapcsán is. Harmadrészt, már a dolgozat egy előző részében, a prikulicsanekdota első említésekor, Fitz József kapcsán is releváns lett volna megvizsgálni az anekdota szerzőségének kérdését, ami Kővárynál is előkerül. A Kőváryval vitatkozó hozzászóló is hallomásból ismeri a történetet, amely, mint már utaltam rá, a *Korunk* hasábjain 1862-ben írásban is megjelent, és a századforduló környékén sem feledték el, hogy később a Brassaival foglalkozó irodalomban válják visszatérő elemmé. A prikulics anekdotaszereplőként való megjelenése feltételezhetően a hiedelemmondák révén vált lehetővé, amelyhez megfelelő terepet szolgáltatott Brassai botanizálásának helyszíne, a Mezőség. Szilágyi Ferenc úgy vált az anekdota origójává, hogy megírta a prikulicstörténetet Brassait szerepeltetve benne, mi több, e nevetségesnek ható történetet egy vitahelyzetben használta vitázó fele ellen, ezzel a tréfás történet másodlagos jelentést nyert, érvként funkcionált a vitában, sőt más vitában is, emblematikussá válva Brassai tudósi megítélése

⁵⁸ KŐVÁRY László, „Brassai Sámuel százéves pályafutása (1797–1897)”, *Erdélyi Múzeum* XIV., 7. sz. (1897): 583.

szempontjából. Az írott források pedig segítettek az emlékezetben tartásban, ráadásul az anekdotairodalom és Brassai-irodalom egyaránt számontartja.

Kőváry László adomákban írt tárcacikknek, történeti hitelességre nem törekvő szerény jellemrajznak tekinti *Brassai Sámuel százéves pályafutása* című szövegét, elhatárolva azt az életirattól, emlékezettől. Elképzelésében az életrajz-íráshoz használt vagy az az által létrejött történeti adatok legitimek, az adomák kevésbé, illetve megítélésük attól függ, hogy mivel kapcsolatosak, milyen életeseményre vonatkoznak. Kőváry meghatározása nem egyértelmű, és ez a kérdés sokkal bonyolultabb, mint ahogy e rövid vitában megmutatkozik, és amennyire itt kifejtethető.

Ami viszont egyértelmű a fentiekből, hogy az emlékezetben tartás gesztusa ott munkál a Brassai adomák lejegyzőiben, őrzőiben, a hagyományozókban, és bármikor elővehető történetkonstrukció. Akkor használják – Brassai ellen –, amikor a vitahelyzet úgy kívánja, és az érvek mellett a személyeskedés eszközeként segít az ellenfél „legyőzésében”, álláspontjának hiteltelenítésében.⁵⁹ Az első élet- vagy jellemrajzírok (az itt nem tárgyalt Kozma Ferenc, Gál Kelemen, illetve Fitz József, majd Boros György) egyfelől dokumentálják a tudós életpályáját, amelyben az anekdoták fontos szerepet töltenek be, másfelől emlékéllítást végeznek, amely egyben kultikus gesztus is. Brassai Sámuel anekdotákban bővelkedő élettörténete így válik elsősorban az unitárius közösség kommunikatív és kultikus emlékezete részévé.⁶⁰

⁵⁹ A 19. század első évtizedei vitakultúrájának ez bevett módja volt, csak az 1861–62-ben, az Arany János által szerkesztett *Szépirodalmi Figyelő*ben zajló, ún. kritikavita hoz változást ebben a tekintetben.

⁶⁰ Elsősorban az unitárius egyház lapjaiban, a *Keresztény Magvető*ben és az *Unitárius Közlöny*ben jelentek meg Brassait méltató cikkek, rögtön halála után. Boros György az Egyházi Képviselő Tanács felkérésére írta meg Brassai Sámuel életét. A Brassai-irodalom megteremtői szintén unitáriusok, a tudós személyes ismerősei, emléke őrzői.

Koppándi Botond

Vallásszabadság Isten igéjének mérlegén

Text: Zsid 4,12

Keresztény testvéreim!

Majd' 25 évvel ezelőtt történt, hogy arról meséltem egy anyaországi barátomnak, hogy én úgy nőttem fel itt, ebben a városban, hogy drága nagyanyám vasárnap reggel elvitt a 9 órás misére „a Szent Mihályba”, 10 órakor nagyapámmal és édesapámmal elmentünk az evangélikus templomba, hogy meghallgassuk Kiss Béla bácsi remek prédikációit, majd 11 óra után, némi késéssel ugyan, de eljöttünk ide, ebbe a templomba, hogy Szabó Dezső bácsit hallgassuk, aki az Unitárius Kollégiumban, majd az Unitárius Teológiai Akadémián évfolyamtársa és legjobb barátja volt unitárius pap nagyapámnak. És – tettem hozzá – osztálytársaim között volt izraelita, volt örmény katolikus, volt vegyes házasságból származó ortodox, és ismertem olyat is, aki a „régí rítus” szerint, januárban ünnepelte a karácsonyt...

Úristen! – kiáltott fel a barátom – hát miféle vidékről származol te? – kérdezte – és én kihúztam magam, és azt mondtam nem kis pátosszal: Transzilvániából, a vallásszabadság hazájából, a tolerancia bölcsőjéből, ahol a 16. században egy lánglelkű apostol, Dávid Ferenc, a „theologus incomparabilis” (Bogáti) a „Torda utca” szegletén egyszer fölállt egy kerek kőre, és akkorát prédikált, hogy egy egész város unitárius lett, és szónoklatával meggyőzött egy tehetséges fejedelmet, János Zsigmondot, aki összehívta az országgyűlést 1568. január 6.-ra Tordára, és január 13.-ra megalkották a vallásszabadság törvényét, amely a világon először mondta ki, hogy „mindenki azt a vallást gyakorolhatja, amely felfogásával megegyezik”, s amely évszázadokra előre biztosította a vallások békés együttélését, és létrehozta Európa eme kiesnek gondolt szegletén a szabad gondolkodók örök Kánaánját...

Ma, negyedszázaddal később, azért jóval visszafogottabban fogalmaznék. Úgy tűnik ugyanis, hogy az a kerek kő nem volt kerek, és lehet, hogy kő sem volt, és be kell látnom azt is, hogy ez a Kánaán volt már Egyiptom és Babilón is bőven, a békés együttélés is gyakran vált felekezetek közötti villongás színterévé, és hát a szabad gondolkodást sem fogadták mindig megértéssel. Ma inkább így mondanám: szülőhazám az az áldott hely, ahol évről évre január 13-án azért kell összegyűlnünk testvéri egyetértésben, hogy emlékeztessük magunkat, hogy mi csoda hagyaték örökösei is vagyunk, és hogy megvizsgáljuk minden évben: mit is üzen számunkra az Úr, mi ad erőt a továbbiakhoz, mint ahogy ma is ezt teszünk, 457 esztendővel az események után.

Hosszas tusakodás és imádságok után ezt az isteni üzenetet mára a Zsidókhoz írt levélben találtam meg, és úgy érzem, hogy felfrissítené kollektív emlékezetünket, mélyebb értelmet adna mai ünneplésünknek, ha azt ennek a bibliai versnek az erőterében tölténénk: „Mert Isten igéje élő és ható, élesebb minden kétélű kardnál, mélyre hatol, az elme és a lélek, az ízületek és a velők szétválásáig, és megítéli a szív gondolatait és szándékait.” (Zsid 4,12)

Ez egy kijelentő mondat, „Isten igéje”-ről, vagy a katolikus fordítás szerint: „Isten szava”-ról, vagy ahogyan a Károli Gáspár fordításában olvassuk, és ahogy az unitárius szóhasználatban inkább elterjedt: „Isten beszédé”-ről. Tulajdonképpen egy érvelés. Az itt található metafora rendkívül erőteljes, nagyon élénk, és igen naturalisztikus módon mondja el, hogy Istennek igéje/szava/beszéde egyrészt ma is, a jelenben is élő (a katolikus fordítás szerint: eleven), másrészt most is ható valóság – olyan, ami élesebb minden kétélű kardnál; nagyon mélyre hatol, az elme és a lélek, sőt, mi több! az ízületek és a velők szétválásáig, és ha ez nem elég, akkor ráadásul még meg is ítéli a szív gondolatait és szándékait!

(Nagyon erős, nagyon magába szippantó metafora ez! Olyannyira, hogy valamelyik éjszaka arra ébredtem csuromvizesen, hogy ez a bibliai vers fel van vésve egy, a *Csillagok háborújából* ismert lézerkardra, és én rohanok a teológiai hallgatókhoz, és mutatom nekik, hogy emberek, vigyázatok, „ne fogjon senki könnyelműen a húrok pengetéséhez”, vigyázatok, hogy prédikáltok, mert Isten igéje olyan, mint ez a fénykard: élő és ható, mélyre hatol, és megítéli szíveteket és szándékaitokat...)

Ezek a szuggesztív szavak először valamikor J. u. 60–90 között egy prédikációban hangzottak el. A Zsidókhoz írt levél egy nagyszerű bibliai könyv, de kicsit olyan, mint a kerek kő: nem levél, és nem a zsidókhoz írták, de ez semmit nem von le értékéből! Ez egy, a mindenkori hallgatósághoz szóló korai keresztény prédikáció, egy „intő beszéd” (13,22) – ahogy a Károliban szerepel, aminek – Órigenész egyházatya szerint: „csak a Jóisten tudja”, hogy ki a szerzője, de cizel-

lált nyelvezete és a könyvben levő retorikai fogások azt sejtetik, hogy egy művelt gyülekezeti vezető lehetett – talán Apollós, Pál apostol közeli munkatársa? –, aki egy olyan közösségnek címezte mondandóját, amit igen jól ismert.

Egy olyan pasztorális kérdéssel foglalkozik, ami – 2000 esztendő ide vagy oda – ma is ugyanolyan időszerű, ugyanolyan „élő és ható” valóság, mint akkor. Pár éve alapított keresztény gyülekezete ugyanis megfáradt, kimerült. A hívek belefáradtak az istentiszteletek megtartásába, belefásultak az újonnan betértek tanításába, beleszürkültek a hétköznapiakba – elégük van az üldöztetésekből, a megkülönböztetésekből, a lenézettségből, az istentiszteletek látogatottsága is csökkent, a valamikori lelkesedés alábbhagyott... és már-már feladnák...

Ám ekkor megszólal a levélíró, vagy még helyesebben: a Prédikátor. Bár azt várnánk, hogy pásztorális lelkülettel, mély empátiáról téve tanúbizonyságot, azt mondja: emberek, megértelek, nehéz az élet, sok a baj, nehéz a keresztény élet stb.... ő nem... ő prédikálni kezd! Nem csapatépítőre hívja őket, nem konfliktusmenedzsmentet ajánl, nem hív egy külső szervezeti konzultánst, aki SWOT-analízis után megoldja a problémákat – nem! Ő egy szakmai szemmel nézve is világos, később klasszikussá váló, ún. „3 pont és egy illusztráció” stílusú prédikációba kezd, amelyben beszél nekik Istenről, mesél nekik Jézusról, szól az engedetlen elődökről, akik nem bíztak Isten ígéretében, miszerint elvezeti őket az ígéret földjére, a „nyugalomba” (Zsid 4,11). Ne legyetek olyanok, mint őseitek – mondja – hanem csalódottságotok és kimerültségetek ellenére bízzatok Istenben, mert ő betartja ígéreteit! (4,1) Meg van ugyanis győződve arról, hogy a gyülekezetnek időről időre fel kell frissíteni emlékezetét, mindenkinek tudnia kell, hogy az isteni ígéret ma is érvényben van, a történet folytatódik, és minden nemzedéknek időről időre hallania kell Isten népének teljes történetét!... És a prédikáció végén elhangzik a költői mondat, ami megindokolja, hogy mindez azért történik így, „Mert Isten ígéje élő és ható, élesebb minden kétélű kardnál, mélyre hatol, az elme és a lélek, az ízületek és a velők szétválásáig, és megítéli a szív gondolatait és szándékait.”

Valahol a reformáció is erről szólt. Az akkor is élő és ható Isten ígéje arra készítette reformátorainkat, hogy a megfáradt keresztény egyházat megújítsák. Dávid Ferencünk ezt így mondta: „Nincs semmi tartósabb állapot és igazság, mint amik a Szentírás alapjaiból vétetnek. A próféták és apostolok tudományán épült tanokat szél és habok el nem sodorják, s Isten ígéje, mint élő tűz, mely élesebb a kétélű kardnál, oly mély gyökeret ver az emberi szívben, hogy azt onnan kiszaggatni nem lehet.”

A vallásszabadság törvénye is ennek a reformációkor is élő és ható isteni ígének/beszédnek/szónak köszönhető! Nem, a vallásszabadság törvénye nem az

egyén vallási és lelkiismereti szabadságának a törvénye! Nem lehet és nem szabad mai filozófiai fogalmakat számonkérni rajta! Nem az egyén, hanem a közösség prédikátorhallgatási jogát rögzíti, ezzel, ha úgy tetszik, egy bizonyos fokú közösségi autonómiát biztosít. Nem volt tökéletes, tudjuk! Nincs benne szó az együtt élő nemzetekről, nincs benne tételesen minden vallás és felekezet felsorolva! De ki kell mondani, hogy hiányosságai ellenére mégis egyedülálló! Sokkal több, mint amit az akkori másként gondolkodókat üldöző Európa bárhol fel tudna mutatni! 2018-ban az Országgyűlés „a nemzet kiemelkedő értékének”, 13-át pedig a nemzet számára a vallásszabadság napjává nyilvánította. 2021 óta hungarikum, az elfogultabbaknak transzilvanikum a még elfogultabbaknak unitarikum, de egyezzünk ki abban, hogy minimum: unikum! Egyedisége pedig abban rejlik, hogy nem valami világi hatalmat, hanem a Szentírást jelöli meg olyan végső autoritásként, amely arra készíti az itt élőket, hogy a vallás gyakorlásának szabadságát biztosítsák.

Halljuk csak: „Az prédikátorok az evangéliumot hirdessék, kiki az ő értelme szerint... ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől...” és most jön a lényeg: „mert a hit Istennek ajándéka” (Ef 2,8), „ez hallásból lészön” (Róm 10,17) – és ami méltatlanul kevés figyelmet kap: „mely hallás Istennek ígéje által vagy...” – Istennek ígéje által, amely élő és ható, élesebb minden kétélű kardnál... mélyre hatol... és megítéli a szív gondolatait és szándékait...

Tehát azért nem szabad senkit e földön a hitéért üldözni, mert ez a hit Istentől jövő ajándék, ami az ígének, az isteni szónak és beszédnek a meghallásából fakad, amely élő és ható... Nem tűri a félmegoldást, számára az igen az igen, a jézusi tanítás „út, igazság és élet”, a felebaráti szeretet követelmény, és megítéli gondolatainkat és szándékainkat, azt is, hogy miként viszonyulunk a másik emberhez, az ő vallásához. Tehát akkor leszünk a vallásszabadság méltó örökösei ezen a különös vidéken, ha tudjuk, hogy szívünk és gondolataink szándékát az Isten ígéje ítéli meg, mondván: ne legyen közöttetek felekezeti villongás, ne vonjátok kétségbe egymás keresztény mivoltát, és a vallás szabadsága ne csak a ti vallásokat szabadsága legyen, hanem minden vallásé!

Ma már a vallási türelem gondolatánál is tovább kell menni, mert a türelem némi felsőbbrendűséget is magába foglal, ezért azt mondom, hogy ma már nem elég a türelem, ma már a felebaráti szeretet lenne az üdvös egymás iránt! – „Arról fogja megtudni mindenki, hogy az én tanítványaim vagytok, ha szeretitek egymást.” (Jn 13,35) – Elkoptattuk, pedig időszerűbb lenne, mint valaha!

Hál'Istennek, sok a jó példa! Talán a legismertebb Fiatfalva, ahol két felekezet jól megszabott rend szerint ugyanabban a templomban hallgatja az isteni ígéket/szavakat! Egykori gyülekezetemben, Torockószentgyörgyön, a református és

katolikus hívek eljártak hozzánk, de amikor havonta egyszer misére/istentiszteletre hívta őket a saját harangjuk, akkor odamentek, és ment velük unitárius hitvesük is: „tudja” – mondták –, „így szoktuk, így illik!” A Protestáns Teológiai Intézetben három felekezet tanul testvéri egyetértésben immáron 77 esztendeje, és ezt nagy áldásként éljük meg; évente találkozunk szakmai és kötetlen együttléteken a gyulafehérvári katolikus tanártestvérekkel; Dávid Ferenc kései tanítványai Méliusz Juhász Péter Debrecenében doktorálnak/habilitálnak – ki gondolta volna mindezt a hitviták zűrös esztendeiben? Továbbmegyek! 2023 szeptemberében, itt, ebben a templomban a *Hit a megbékélésben* című nemzetközi konferencián közösen imádkozott a világbékéért a történelmi magyar és román felekezetek mellett a japán sintó lelkész, a buddhista szerzetes, a muzulmán imám és a zoroasztriánus pap – és nem szakadt le a mennyezet, hanem ellenkezőleg, Isten Lelke ragyogott felettünk!

A mai ünnepen is ugyanaz az isteni ige, isteni szó, isteni üzenet szólít meg bennünket, ami megszólította a Zsidókhoz írt levél, az őskeresztényekhez szóló prédikáció, a reformáció és az azóta eltelt évszázadok gyülekezeteit is. Hallottuk, hogy ez az ige ma és él, ma is hat, élesebb minden kétélű kardnál, mélyre hatol, az elme és a lélek, az ízületeinkig és a velőnkbe lát, és megítéli szívünk gondolatait és szándékát. Miféle föld, miféle vidék ez? – kérdezi meg tőlünk. És mi erre csak azt válaszolhatjuk: a vallásszabadság kikiáltásának áldott, hittel átitatott földje ez, ahol úgy hallgatjuk Isten ígését/beszédét/szavát, hogy tudjuk, hogy a kétélű kard kimetszi belőlünk a vallási türelmetlenséget és széthúzást, és az elmét és a lelket is megvizsgálva aszerint ítéli meg szívünk szándékát, hogy vajon mi, kései örökösök küldetésünknek tekintjük-e, hogy örökünk afelett, hogy minden vallás, minden felekezet, és minden nép szabadon hallgathassa a sok néven nevezhető Isten ígését, hozzánk szóló szavait és minden korban időszerű üzenetét. Ámen.

KÖNYVSZEMLE

Henry David THOREAU: *A gyaloglásról*. Fordította NÁDASDY Ádám (Budapest, Open Books, 2023), 108 pp.

Henry David Thoreau (1817–1862) a 19. századi transzcendentalizmus kiemelkedő egyénisége. Az európai romantikával részben párhuzamosan kibontakozó, az intuíciót, az egyéni lelki tapasztalatot és a természet spirituális jelentőségét hangsúlyozó amerikai teológiai, filozófiai és irodalmi mozgalom szorosan kapcsolódott az unitárius eszmékhez, mivel számos vezető transzcendentalista unitárius háttérrel rendelkezett, mint például Ralph Waldo Emerson, Louisa May Alcott, Emily Dickinson, Theodore Parker vagy Walt Whitman. Az intézményekkel és a szervezett vallással szembeni kritika, illetve az egyén természetközelségben megélt közvetlen isteni kapcsolata különös hangsúlyt kap Thoreau írásaiban, aki éveket tölt a Walden-tó partján saját kezűleg épített kunyhóban.

Thoreau – és általában a transzcendentalisták, beleértve Emerson – magyar recepciója meglehetősen szegényes. Ezen magam is igyekeztem változtatni, amikor Thoreau *Walking* (Gyaloglás) című esszéje fordításához fogtam, de a benne szereplő, sajátosan 19. századi versek a végső változat elkészültében megakadályoztak. Érthe-

tő hát az öröm, amikor az Open Books gondozásában megjelent a magyar fordítás, ráadásul Nádasdy Ádám (1947–) tolmácsolásában. Ez utóbbi jelentősége külön figyelmet érdemel, és az eredeti mű jelentőségére is rávilágít. Sokkötetes kiváló magyar nyelvész, költő, műfordító és esszéista, az ELTE Angol–Amerikai Intézetének oktatója. Rendre jelennek meg nyelvi ismertető munkái (*Milyen nyelv az angol?* Corvina Kiadó, 2024; *Szmoking és bermuda. Nyelvészeti írások*. Magvető Kiadó, 2024), verseskötetei (*Billeg a csónak. Versek, 2019–2023*; Magvető, 2024) esszé- és novelláskötetei (*Hordtam az irhámát*. Magvető, 2023). A színházakban Shakespeare, Oscar Wilde, G. B. Shaw színdarab-fordításait játsszák, magyar klasszikusok mai magyarra ültetéseivel foglalkozik (*Bánk Bán, Csongor és Tünde, Az ember tragédiája*). Nemrég jelent meg Dante *Isteni színjátékáról* készített fordítása, és 76 évesen Thoreau magyar fordítására szánja az idejét. *A gyaloglásról* kis kötetben ráadásul nemcsak a címadó esszét találjuk, hanem Nádasdy tematikus kötetet alkot, amikor Thoreau három esszéjét is beválogatja: a 26 éves, tehát még a *Walden* előtti

Thoreau 1843-ból származó *Egy téli séta* és a *Gyalog a Washusett-hegyre* című írásait, valamint közvetlenül a halála előtt írt, 1862 júniusában az *Atlantic Monthly*-ben megjelent *A gyaloglásról* című esszéjét. Az utóbbit eddig a magyar olvasók Hamvas Béla tolmácsolásában ismerhették, aki *A babérligetkönyv* Thoreau-esszéjében nem annyira szó szerinti fordításra, mint inkább „utánzásra” törekszik, itt mégis fordítást kínál.

Érdemes a változatok bevezető részét összevetnünk, hogy rávilágítsunk Nádasdy Ádám nyelvi megoldásaira. Thoreau eredetije:

„I have met with but one or two persons in the course of my life who understood the art of Walking, that is, of taking walks, – who had a genius, so to speak, for sauntering.”

Hamvas így fordít: „Egész életem során csak egy vagy két emberrel találkoztam, aki a séta művészetéhez értett, ahhoz a sétához, amely zsenialitás, ahhoz, amely, hogy úgy mondjam, szent lödörgés.” (Innen kapta a Via Unitariana Gyalogló Tábor közösségi csoportja a Szent Lödörgők elnevezést.)

Nádasdy változata: „Életemben csak egy-két emberrel találkoztam, akik értették a gyaloglás szépségét, akiknek – hogy úgy mondjam – volt érzékük a barangoláshoz, tehát hogy nagy sétákat tegyenek.”

Mindkét magyar fordítás külön mondatban tér ki a problematikus

sauntering kifejezésre. De előbb nézzük meg az eredetit:

„*sauntering*: which word is beautifully derived »from idle people who roved about the country, in the Middle Ages, and asked charity, under pretense of going *à la Sainte Terre*«, to the Holy Land, till the children exclaimed, »There goes a *Sainte-Terrer*«, a Saunterer, – a Holy-Lander. They who never go to the Holy Land in their walks, as they pretend, are indeed mere idlers and vagabonds; but they who do go there are saunterers in the good sense, such as I mean. Some, however, would derive the word from *sans terre* without land or a home, which, therefore, in the good sense, will mean, having no particular home, but equally at home everywhere. For this is the secret of successful sauntering. He who sits still in a house all the time may be the greatest vagrant of all; but the saunterer, in the good sense, is no more vagrant than the meandering river, which is all the while sedulously seeking the shortest course to the sea. But I prefer the first, which, indeed, is the most probable derivation.”

Hamvasnál „Az angol *sauntering* szó, amely ezt kifejezi, régi származék. Abban a korban keletkezett, amikor – a középkorban – sokan az országutat rótták, könyörödományokból éltek, és a *Sainte Terre*-re, a Szentföldre zárándokoltak. A Szent Földre mentek ezek a szentföldezők, ezek a sauntererek, a

szent lődörgők. Vannak azonban, akik a saunterert a sans terre-ből magyarázzák, ami annyit jelent, mint föld nélküli, hazátlan, jó értelemben, akinek nincs otthona, mert nincs is szüksége rá, mert minden helyen otthon érzi magát. Ez a sikeres lődörgés titka. Aki egész ideje alatt otthon ül, még lehet a földön a legnagyobb csavargó; de a lődörgő kevesebbet csavarog, mint a kanyargó folyó, amely szorgalmasan a tengerhez vezető legrövidebb utat keresi.” (Hamvas a zárómondatot elhagyja.)

Nádasdynál „a barangolás angol neve, »sauntering« gyönyörű szó, mert eredetileg azt jelentette: »dologtalan ember, aki a középkorban az országban barangolt, és adományokat kért azzal az ürüggyel, hogy megy *à la Sainte-Terre*«, vagyis a Szentföldre, míg végül a gyerekek azt kiabálták: ott jön egy »sainte-terre-er«, azaz »saunterer«, Szentföldező, vagyis barangoló. Azok, akik sosem gyalognak el a Szentföldre, csak azt állítják, azok csakugyan pusztá semmittevők és csavargók; de akik elmennek odáig, azokat nevezem a szó jó értelmében barangolóknak. Mások egyébként a »saunter« ígét a francia »sans terre«-ből eredeztetik, vagyis »földnélküli, hontalan«, ami a szó jó értelmében úgy is érthető, hogy nincs konkrét otthona, tehát mindenütt egyaránt otthon van. Ugyanis ez a titka a sikeres barangolásnak. Aki állandóan négy fal között ül, lehet a legnagyobb kalan-

dor; de a barangoló, a szó jó értelmében, nem kalandorabb, mint a kanyargó folyó, amely mindig sérényen keresi a legrövidebb utat a tenger felé. Nekem mindenesetre az első magyarázat jobban tetszik, és az a valószínűbb is.” Nádasdy lábjegyzetben hozzászól: „A nyelvészet szerint a *saunter* ismeretlen eredetű, Thoreau egyik magyarázata sem helytálló.”

Thoreau szövegeit a mai olvasó némi idegenséggel veheti kézbe. Ezt részint az időbeli, részint a kulturális távolság okozhatja. Ugyanakkor jelentősége, ikonikus alakja megkerülhetetlen, partikuláris térben és időben megjelenő írásait egyetemes emberi tartalom hatja át. Egyféle olvasási segédletként érdemesnek látszik az életét és szemléletének néhány elemét is felidézni.

Thoreau 1817. július 12-én a Massachusetts állambeli Concordban született, az akkor még csendes kisvárosban. Apja, John Thoreau ceruzagyártással foglalkozott, amiből tisztességes megélhetést biztosított családjának. Thoreau tanulmányait az unitáriusok által alapított Harvard Egyetemen végezte, ahol a hagyományos klasszikus képzés mellett a filozófia és az irodalom iránt érdeklődött. Itt találkozott először a transzcendentalista mozgalom eszméivel, és személyesen Emersonnal, akinek illetően tanítványa lett. Tanárként kezdett dolgozni szülővárosában, azonban alig két hét után elbocsátották, mivel nem volt hajlandó

testi fenytést alkalmazni diákjain. Ez az eset jól példázza későbbi gondolkodását és elveit: elutasította a tekintélyelvűséget, és mélyen hitt abban, hogy az ember belső erkölcsi iránytűjét kell hogy kövesse. New Yorkba költözött, de hamarosan visszatért Concordba, ahol egy ideig apja vállalkozásában, a ceruzagyártásban vett részt. Bár a Thoreau-ceruzák az egész országban híresek lettek kiváló minőségüknek köszönhetően, az üzleti élet alapvető beállítódása idegen maradt számára. Attól tartott, hogy a siker és a pénzügyi stabilitás belső szabadságát és függetlenségét veszélyezteti.

E belső felismerést társadalmi kritikává fejleszti, miközben maga számára a vadonba való kivonulást kötelezőnek érzi. Ennek megértéséhez a későbbi papírra vetett elveihez fordulunk. A totális kapitalizmus és a vele járó ipari kizsákmányolás születésének korai évtizedeiben járunk. Boston környékén a legtöbb földet még nem tulajdonolja senki. És igen, ilyen korán és ilyen éleslátással ismeri fel Thoreau a profitmaximalizálásért folytatott verseny egyénre, közösségekre és kiemelten a természetre gyakorolt pusztító hatását. Radikálisan más gazdasági alapállást javasol: ne a hozamra tekintünk, hanem arra, hogy egy adott tevékenység mibe kerül a tiszta élet szempontjából. Megkülönbözteti egymástól a *profit* és a *haszon* fogalmait. Profit az, ami pénzben mérhető, és aminek műveletei nem kapcsolódnak

közvetlenül a személyemhez, míg a haszon abban az élményben mérhető, amiben elérhetővé és érzékelhetővé tettem magam önmagam számára. A haszon átruházhatatlanul hozzám tartozó tevékenységek megélésében érhető el. A számítás alapja tehát az, hogy mennyi az (a meg nem élt) élménymennyiség (haszon, autentikus élet), amit oda kell adni azért, hogy megszerezzük a profitot. A tárgyak és javak megszerzése tehát elsősorban nem pénz kérdése; az ár valójában az érte áldozott „életmennyiség”: „Ha olcsónak tartjuk az életet, mi sem természetesebb, mint hogy feláldozzuk a modern ipari fejlődés oltárán. De ha drágának tartjuk, akkor nem a kapitalista fejlődés, hanem az emberi boldogság lesz a társadalom célja.” (Walden)

E gondolatok vezették el őt ahhoz a radikális döntéshez, amely későbbi életének és munkásságának egyik legikonikusabb epizódját eredményezte: 1845-ben elhagyta Concordot, és egy kis kunyhóba költözött a közeli Walden-tó partjára. Két évig, két hónapig és két napig élt ott egyedül, önelátó életmódot folytatva. Ez az időszak nem csupán fizikai kísérlet volt számára, hanem egyfajta szellemi útkeresés is – arra való törekvés, hogy felfedezze, mit jelent igazán tudatosan élni. Tapasztalatait később fő művében, a *Walden* című könyvében foglalta össze, amely azóta az amerikai irodalom egyik alpművévé vált (Magyarul: *Walden*. Szöllősy Klára fordítása. Eu-

rópa, 1969; Fekete Sas, 2015²) A könyv legismertebb néhány sora, amely a *Holt költők társasága* című kultikus filmben is visszaköszön, így összegzi Thoreau filozófiájának lényegét: „Kimentem a vadonba, mert tudatosan akartam élni. Maradéktalanul ki akartam szívni az élet velejét. Elpusztítani mindazt, ami nem volt Élet, hogy ne a halálom óráján döbbenjek rá, hogy nem éltem.” A természet rendjébe való visszarendeződés azonban nem jelenti a valós társadalmi kérdések iránti közömbösséget. Mi több, Thoreau a polgári engedetlenség kötelezőségét hirdeti meg minden állami visszaéléssel szemben. A polgári engedetlenségről írt esszéje ihlette a 20. század legbefolyásosabb mozgalmait, köztük Mahatma Gandhi és Martin Luther King kezdeményezéseit.

Thoreau, hogy ne támogassa a mexikói háborút, illetve a rabszolgaságot, megtagadja az adó befizetését, amiért 1846 júliusában letartóztatják. Egy anekdota szerint Emerson kérdésére, hogy miért van bezárva, azt feleli: „Nem az a kérdés, hogy én miért vagyok bent, hanem az, hogy te miért vagy kint.”

A tóparti kísérlet után földmérőként járja a természetet. Korai, negyvennégy éves korában bekövetkezett haláláig folyamatosan naplót vezet, amelyre fiatalon még Emerson biztatja, bő kétmillió szónyi írott hagyatékkal ajándékozva meg az utókort. Ebből a hatalmas életműből jelent meg Ná-

dasdy fordításában a három tematikus írás. Ezek időben a fő műve, a *Walden* előtte és utánra datálódnak.

A *gyaloglásról* kötet első írása a téli táj ragyogó hűvösébe invitálja az olvasót, és elsősorban költőisége megragadó. A thoreau-i radikalitás már jelen van, a később szervesülő létfilozófia még csak csiráiban jelenik meg. A létezés egészének szemlélete ragyog át mindent, ahol idő és tér, természet és ember, távolság és közelség, külső és belső szüntelen áttükröződésben áll egymással. A természet éjjel elvégzi mágikus művészetét, „a friss róka- és vidranyomok itt az udvarban arra figyelmeztetnek, hogy az éj minden órája zsúfolva van eseményekkel” (9). Ebben indul útnak ez ember, és fedezi fel az ellentétekben felragyogó teljességet. Amit „hideg és zord helyeken találunk” eszméltet rá arra, hogy „van a természetben egy parázsló föld alatti tűz, amely sosem alszik ki, és semmilyen hideg nem tudja lehűteni” (12). A barangolás azonban belsővé válik, ahogy az ember a külső hűvösre belül átmelegedett testtel válaszol, és átjárja a felismerés, hogy: „Ennek a föld alatti tűznek minden ember keblében ott van az oltára: mert a leghidegebb napon, a legzordabb hegyen az utazó melegebb tüzet őriz a köpenye alatt, mint amit bármely tűzhelyen csíholhatnánk. Valóban, az egészséges ember az évszakok kiegészítője: ha tél van, akkor nyár van a szívében. Ott van a dél. Oda költöznek mind a ma-

darak és rovarok, és a keble meleg forrásai köré gyűlnek a vörösbegyek és a pacsirták.” (13) A kritikai hang sem marad el a társadalom és a szervezett vallásokkal szemben: „A cinke meg a csuszka inspirálóbb társaság, mint az államférfiak és filozófusok” (16); „Gondoljunk bele, hogy az ember élete három hónapra szőrmébe van csomagolva. A jó Héber Kinyilatkoztatás [Ij. Az Ótestamentum? Vagy a teljes Biblia?] nem vesz tudomást erről a vidám hóvilágról. Nincs-e vallás a mérsékelt és hideg égövek számára?” (28)

A Washusett-hegyre többedmagával indul, így betekintést nyerünk a társas gyaloglás élményvilágába is. Ehhez képest meglepő, illetve mélyebb rálátás szerint ebből következő a magány kérdésének felmerülése. Ez itt a gyaloglásra szólító hajnal csendje, tisztasága: „élveztük a magányt – nem azt a fajtát, amit a nap búcsúzásakor hagy maga után, hanem azt, amit még nem szennyezett be” (34). A táj és belső csend dialógusában sejlenek fel a nagy felismerések. Például az, hogy „A gondolatok közti terekben vannak a föld- és vízsávok, ahol az emberek jönnek-mennek. A táj valójában a fejünkben van, és a legmélyebb gondolkodó a legnagyobb utazó.” (34) Az egység élményében barangoló ember léptékei kitérőnek, mellé szegődnek az égitesetek is: „Elégtétellel nyugtáztuk, hogy ők az útítársaink, olyan magasan és megfoghatatlanul, mint a saját sorsunk. Igen, a csillagokat a teremtés vi-

gasztalásul adta az embernek. Ne tudjuk meg, de ha az életünk csupa megálázkodás lenne, akkor is szabad látni a csillagokat, és ők szép sorsot ígérnek. Törvényeket látunk, amelyek sosem inognak meg, vagy megingásukat sosem vettük észre; és az ő lámpájuk egész éjszaka ég, sőt egész nap is, – olyan gazdag és bőkezű a természet, aki meg tudja engedni ezt a fény pazarlást.” (44) Az élmény ugyanakkor tipologikus mélységben nyitja meg a történelmi analógiákat, mert mintha a tájat olvasó ember Vergilius *Aeneis*-ét olvasná, „rég világ derűs békével áll az új mögött, ahogy az egyik hegy mögött magasodik a másik, homályosabb és távolibb. (...) A kereső szem óhatatlanul ma is megáll Róma dombjain...” (37) A kezdeti szabálytalanságok a megfelelő rálátást nyújtó pont megtalálásával feltárják a mélyebb összefüggéseket, és „elismerjük, hogy a kéz, amely úgy formálta kétfelől az oldalukat, hogy az egyik egyensúlyba tartsa a másikat, egy mély középpont körül dolgozott, és ismerte a mindenség terét. Így lehetséges, hogy a természet legkisebb része a működésében a mindenségre hasonlítson.” Zártság és nyitottság adja a tájnak azt a dinamikáját, amely analógiaként áll nemcsak a népek lépteit irányító hegyek, nemcsak a kultúrát szülő völgyek, de az egyéni egzisztencia számára is: „mindnyájunk világa egy erdei tisztás, egy kis nyitott és körülzárt terület” (40). Az emberi egzisztencia: szükségképpen

határolt és ugyanakkor szükségképpen nyitott is. Bezártság és távlat feszültsége. Aztán az út pora lassan a gondolatokat is befödi, de „a legkimerültebb vándort a legporosabb úton is vigasztalja, hogy amit a lábával végez, olyan tökéletesen jelképezi az emberi életet – egyszer följut a hegyre, más-szor lesüllyed a völgybe” (49). És az ember végtére megérti, „hogyanak a lapos életnek is van csúcsa, hogy a hegytetőről miért van a legmélyebb völgynek is kékes színe, hogy minden órában van valami felemelő, mert nincs a földön olyan mélypont, ahonnan az ég ne látszana, és ha a nekünk adott óra csúcsára állunk, végtelen horizont tárul a szemünk elé” (50).

Az érett Thoreau címadó írásának mindjárt az elején tisztázza, hogy a gyaloglás az nem valamiféle sport vagy higiéniai gyakorlat, hanem létállapot: „Nincs az a pénz, amely megvásárolhatná a szabad időt, szabadságot és függetlenséget, amik ennek a foglalkozásnak a tökéjét képezik. Ez csak Isten kegyelméből jöhet. Külön, személyes engedély kell a Mennnyországtól, hogy valaki Gyalogló lehessen. A Gyaloglók családjába bele kell születni.” (54) Ebbe a titkos tudásba vezet be Thoreau a gyaloglásról írt esszéjével, amely az életformát értők és élők számára immár másfél évszázada hivatkozási alap. Ők innen értették meg, hogy mi a különbség, ha az ember Kelt felé indul, vagy ha Nyugat felé; hogy mit jelent beköltözni a rigó éne-

kének szüneteibe, ahol „telepes még nem tanyázott” (74); hogy mi az a „vadság”, ami az emberben is a le nem igázott területeken terem, és hogy miért nem kell minden embernek „kímélővelődni” (87); hogy miért nem engedhetjük meg magunknak, hogy ne a jelenben éljünk (95).

Olyan sorok töltik meg e könyv lapjait, amelyek Thoreau saját eszményét is tükrözik: „Hol van az irodalom, amely kifejezést ad a természetnek? Az lenne az igazi költő, aki szolgálatába tudná állítani a szeleket és a folyókat, hogy helyette beszéljenek; aki odaszögezné a szavakat az eredeti jelentésükhöz, ahogy a gazdák karókat vernek le a fagytól felpúpozódott forrásba; aki a szavakat átülteti, ahányszor csak használja őket – áttelepíti a könyve lapjára a gyökerükhöz tapadó földdel együtt; akinek a szavai olyan igazak, frissek és természeteseek volnának, hogy szinte kibomlanának, mint a rügyek tavasz közeledtekor (...) hogy ott virágozzanak és gyümölcsöt hozzanak az ő fajtajuk szerint, évente, a hűséges olvasó számára, a környező természettel összhangban.” (81)

Ilyen könyv ez attól, aki csak közeli helyeken barangolt, a saját országának határát is mindössze egyszer hagyta el, mégis sok világutazónál pontosabb térképet hagyott hátra az Útról. Mindezt most Nádasdy Ádám remek fordításában olvashatjuk.

Czire Szabolcs

TÓDOR Csaba: *Egy kapcsolati teológia lehetőségei* (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2024), 325 pp.

Tódor Csaba legújabb könyve a rendszeres teológia tárgykörét gazdagítja, a kapcsolati teológia lehetőségeit vizsgálja és értékeli a teológia és a filozófia kontextusában. Véleménye szerint „[A]ttól lesz teológiai rendszer, hogy a filozófiai megalapozásból származó fogalmakat, kategóriákat úgy értelmezi, hogy azok a hívő ember számára milyen jelentéssel bírnak” (20. old.).

A könyv tartalmát, célját és lényegét a szerző így határozza meg: az „Paul Tillich teológiai rendszerének továbbgondolásáról szól, amely igény személyes indíttatásból született.” Paul Tillich nagy hatású német–amerikai evangélikus teológus, egzisztencialista filozófus, akinek felfogását határteológiának is tekintik, mert a teológia és a filozófia, közelebbről az egzisztencialista filozófia összefüggéseiben értékelt a lét, az élet, a lélek és a keresztény teológia alapvető kérdéseit. Gondolkodására nagy hatással volt egykori tanára, Martin Kähler német teológus, aki a liberalizmus és az ortodoxia, a kultúra és a vallás, a történeti Jézus és a hit Krisztusa, az egzisztencialista kérdések és a teológiai válaszok témaköreit kutatta.

A szerző a könyv szövegének alapjául Wesley J. Wildman olvasói útmutató munkáját használta, amelyben Paul Tillich teológiai és filozófiai felfogását értelmezte (*Readers' Guide to*

Tillich Systematic Theology). Az olvasói útmutató a Bostoni Egyetem Teológiai Iskolájában 2008-ban szervezett Tillich-szeminárium eredménye, és több szerző munkájára is támaszkodik. A szemináriumi munkát 2010-ben bővítették, 2024-től engedéllyel használják. Tódor Csaba megszerezte Wesley J. Wildman írásos beleegyezését a munka használatához.

A könyv strukturális felépítése egyrészt Tillich rendszeres teológiai munkáját, másrészt az említett olvasói útmutatót tartja szem előtt, de a szerző önálló logikai elrendezéseit is felfedezük benne. A kiadvány a *Bevezetés* tartalmilag gazdag témakörével indít (9–67 old.). Az első témakörökben a kapcsolati teológia alapállását határolja be, majd a megvalósulás lehetőségével, jellegével foglalkozik. Reflektál a teológia tartalmi és formai szempontjaira, a teológia és a filozófia viszonyára és a tárgyi kapcsolatiságára. A keresztény teológia forrásai közül elemzi a kijelentést, az egyháztörténetet, a tapasztalat különböző formáit. Megjegyzem, hogy a kijelentés és a kinyilatkoztatás elég gyakori párhuzamos fogalmi használatát (24., 46., 56–67. old.) meg kellett volna magyarázni (a kijelentés protestáns, a kinyilatkoztatás római katolikus felfogást tükröz), mert ennek hiányában megértési zavarokat okozhatnak az olvasókban.

A keresztény teológia észszerű igazolása után a szerző a kapcsolatiság módszerének kérdésével foglalkozik. Megállapítja, hogy a „kapcsolatiság módszerével az ember az Istenhez való viszonyát nemcsak meghatározza, hanem meg is éli.” (32. old.) Úgy vélem, hogy a Paul Tillich által megfogalmazott korrelációs módszer a kapcsolatiságot is hordozza. Ezt a véleményemet két Tillich megállapítással támasztom alá „A korrelációs módszer úgy fejt ki a keresztény hit tatalmát, hogy egzisztenciális kérdéseket és a teológiai válaszokat kölcsönös függő viszonyba hozza. [...] Az Isten-ember kapcsolat a megismerés területén is korrelációt jelent. Jelképesen szólva, Isten válaszol az ember kérdéseire, és Isten válaszainak hatására kérdez az ember.” (Paul Tillich: *Rendszeres teológia* [Budapest: Osiris Kiadó, 1996, 64. old.])

A *Lét és Isten* című fejezetnek két alfejezete van: I. Lét és Isten, II. Isten valósága. Az első alfejezetet a lét kérdésének a behatárolásával indítja a szerző. Abból indul ki, hogy „a kapcsolati teológia a lét kérdésére Istennel válaszol. Az Isten kérdés a teológia alapvető kérdése” (73. old.). A továbbiakban az ember léthelyzeteire fókuszál a teremtett világban és az Istennel való kapcsolatában. Érdekesekek a szerző meglátásai az Istenről való gondolkodás kapcsolatiságáról a szubjektum és az objektum (S–O), az önfeltárulkozás és az elrejtettség vonzasköreiben. Ezt követően a szabadság problémájának lét-

helyzeteit mutatja be, amely „a létezés többi elemével konfrontálódva válik az ÉN-ség alkotó elemévé” (86. old.). Az alfejezet elmélkedésre alkalmas témái közül még kiemelem a következőket: a lét és a nemlét kapcsolatisága, a véges és a végtelen kapcsolata, a létező ember és Isten mint önmaga lét.

A második alfejezet Isten kapcsolatát tárgyalja az emberrel, a mássággal, a véges létezővel, és kitér a teológia és a filozófia kapcsolatára is. Ezt követően az Istenről való beszéd szimbolikus jellegének két fontos aspektusát emeli ki. Ezek Isten mint élő lét és Isten mint élő lényeg. Az alfejezet befejező része négy értékes témakört taglal. Címei: A teremtő Isten (116–127., 129–130. old.), Isten gondviselése (127–129., 130. old.), Isten szeretet (138–139. old.) és Isten igaz (igazság) (140–143. old.).

A *létezés és Jézus* fejezet három alfejezetet tartalmaz: I. A létezés és Jézus, II. A létezés és Isten, III. Az ember létezése. A szerző az alfejezetek gondolatiságát a létezés fogalomköreibe integrálja, és hangsúlyozza, hogy „a létezés lehetőség, de soha nem beteljesedtség. A létező léte mindig a lehetőségeiből áll ki, amikor megvalósul.” (144. o.) Az egzisztenciális valóság fényében értelmezi Krisztus szerepét a hagyományos kereszténységben és a kapcsolati teológiában. Részletelesen kitér az elidegenedés, a szenvedés, a szorongás, az üdvözítés egyéni és közösségi aspektusaira, valamint a halál

értelmezésére is. A befejező két alfejezet a történeti Jézust és a történetkritikai módszert állítja középpontba, majd a krisztológiai dogma értékelését (195–201. old.), a krisztusi létforma időszerűségét (aktualizálódását) emeli ki, amelynek a végső céljaként az üdvösséget jelöli meg (204–208. old.).

A *Lélek és létezés* fejezet részei: Az emberi létezés kétértelműsége, A létező önfeltárlkozásának ambivalenciája, Az isteni lélek és a kétértelmű emberi lét, Az egyház, mint lelki közösség, Az egyén és az egyház viszonya. Az alfejezetek témakörei változatosak: az ember létezésre, önfeltárlkozó állapotára, az isteni lélek egyértelműségére, valamint az emberi lélek kétértelműségére vonatkoznak.

Értékelem a kultúra, vallás, erkölcs kapcsolatát részletező témaköröket. Figyelemreméltó témáknak tartom azokat, amelyek az egyházzal kapcsolatosak. Ezek az egyház mint lelki közösség, az egyház mint szeretet közösség. Az egyház működésének általános jellemzőire és alapfunkcióira (missziós, esztétikai, kognitív, közösségi funkció) vonatkozó kérdések szintén lényeges értékelések. A szerző alaposan tárgyalja a krisztusi léthez kap-

csolódó témákat, mint a krisztusi lét mint paradoxon, a krisztusi létforma folyamatainak jellegzetességei, a krisztusi lét tökéletes formái (a Fil 2,1–11 alapján). Befejezésül a lelki jelenlét tárgykörében a morális teonómia lényegét, valamint az autonóm és a teonóm, a humanizmus és a teonómia kapcsolatát mutatja be.

Tódor Csaba könyve kétségtelenül hiánypótló az erdélyi unitárius és általában a protestáns teológiai irodalomban. A szerző érdeme, hogy gazdag forrásirodalmat használ, amelyre a lábjegyzetekben hivatkozik. Úgy vélem, hogy az erdélyi teológiai örökségünk fényében a bibliai helyekre gyakrabban hivatkozhatott volna.

A szerző szándékai szerint „[E]lsősorban kézikönyvnek készült a teológiai hallgatók számára”, de meggyőződésem, hogy a lelkészeink, vallásunk, de a teológia és a filozófia iránt érdeklődő világi híveink és más vallású keresztény testvéreink is haszonnal olvashatják, tanulmányozhatják.

A könyv kiadását a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet támogatta.

Rezi Elek